कफे जीर्णे विरेचनं ॥ मंदवह्निमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलं ॥ अदृष्टजीर्णलिंगं च लंघयेत्पीतभेषजं ॥ स्नेहस्वेदौषधोत्क्लेशसंगैरिति न बाध्यते ॥ संशोधनास्रविस्रावस्नेहयोजनलंघनैः ॥ यात्यग्निर्मंदतां तस्मात्क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥ क्षुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकं ॥ पेयां न पाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ॥ अपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनं ॥ निर्हरेद्वमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥ ऊर्ध्वाधो रेचनं युक्तं वैपरीत्येन जायते ॥ यदा तदा छर्दयतः सिंचेदुष्णेन वारिणा ॥ पादौ शीतेन चोर्ध्वांगं विपरीतं विरेचनं ॥ दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयं ॥ विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ॥ दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबेन्मृद्वल्पमौषधं ॥ वरं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहं ॥ हरेद्बहूंश्चलान्दोषानल्पानल्पान्पुनःपुनः॥दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान्संशमयेत्तु तान्॥क्लेशयंति चिरं ते हि हन्युश्चैनमनिर्हृताः ॥ मंदाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्घृतैः ॥ संधुक्षिताग्निं विजितकफवातं विशोधयेत् ॥ रूक्षबह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनां ॥ दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ॥ तेभ्यो बस्तिं पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनं ॥ शकृन्निर्हृत्य वा किंचित्तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिः ॥ प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत्सुखं ॥ विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोफविसर्पिणः ॥ कामलापांडुमेहार्तान्नातिस्निग्धान्विशोधयेत् ॥ सर्वान्स्नेहविरेकैश्च रूक्षैस्तु स्नेहभावितान् ॥ कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यंतरेऽंतरे ॥ स्नेहस्वेदौ प्रयुंजीत स्नेहमंते बलाय च ॥ ऊषादिभिर्यथोत्क्लेश्य ह्रियते वाससो मलः ॥ तथैव वपुषः स्नेहस्वेदमापनिलादिभिः ॥ स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ॥ दारु शुष्कमिवानामे शरीरं तस्य दीर्यते ॥ सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत्प्रवर्तते ॥ नातिग्लानि-

---

१ ऊषःक्षारमृदित्यमरमेदिनीकरौ

करं नापि हृदि पायौ च रुक्करं ॥ अंतराशयगं क्लिन्नं कृत्स्नं दोषं निरस्यति ॥ विरेचनं निरूहं वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥ जलाग्निकीटैरस्पृष्टं देशकालगुणान्वितं ॥ नवं मात्राधिकं किंचित्तुल्यवीर्यैः सुभावितं ॥ स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजं ॥ अतो विपर्यये मंदं मंदतां च प्रपद्यते ॥ तीक्ष्णो मध्यो मृदुर्व्याधिः सर्वमध्याल्पलक्षणः ॥ बलापेक्षं हितं तेषु तीक्ष्णं मध्यं मृदु क्रमात् ॥ अप्रवर्त्य मलान् द्रव्यं सात्मीभूतं हि जीर्यति ॥ वमनं वा विरेकं वा तस्मात्सात्म्यं न योजयेत् ॥ विभ्रंशो विषवत्सम्यग्यो हि यस्यामृतोपमः ॥ काले ऽवश्यं प्रयोज्यं च तस्माद्यत्नेन तत्पिबेत् ॥ बुद्धिप्रसादं बलमिंद्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिं ॥ चिराच्च पाकं वयसः करोति संशोधनं सम्यगुपास्यमानं ॥ ॥ इति वमनविरेचनविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथातो बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ बस्तिरनिलप्रधानेषु प्रयुज्यते ॥ बस्तिना दीयते बस्तिं वा पूर्वमन्वेत्यतो बस्तिः ॥ स च सर्वोपक्रमाणां प्रधानतमः शीघ्रसुखबृंहणानुकारित्वाद्विकलानिलोच्छेदित्वाच्च ॥ अनिलो हि दोषाणां नेता स्वतंत्रः सर्वशरीरचेष्टैककारणं पंचात्मतया समस्तांगांगव्यापी विधाता विविधबाह्याध्यात्मिकभावसर्गस्थितिप्रलयानां हेतुर्मार्गत्रयजानामपि रोगाणामिति॥ सुखत्वादेव च बस्तिर्बालवृद्धकृशस्थूलक्षीणपार्थिवक्लिष्टेषु स्त्रीष्वनिलोपसर्गादप्रजासु कृच्छ्रप्रजासु चोपदिश्यते ॥ तथाऽग्निबलवर्णमेधास्वरायुःसुखप्रदो वयःस्थापनः पंगुकुब्जखंजस्तंभसंकुचितानिलाध्मानशूलारोचकोदावर्तपरिकर्तिकादिषु हित इति ॥ स तु बस्तिस्त्रिविधः ॥ आस्थापनमनुवासन उत्तरबस्तिश्च ॥ तत्रास्थापनं दोषदूष्यानुसारेण नानाद्रव्यसंयोगादिनिर्वृत्तं ॥ तस्य भेदा उत्क्लेदनं शोधनं शमनं लेखनं बृंहणं वाजीकरणं पिच्छाबस्तिर्माधुतैलिकमित्यादयः ॥ माधु-

तैलिकस्य पर्याया यापनो युक्तरथो दोषहरः सिद्धबस्तिरिति ॥ तेषां नामभिरेव स्वरूपमाख्यातं ॥ तद्वयःस्थापनाद्दोषस्थापनाद्वाऽऽस्थापनमित्युच्यते ॥ शरीररोहणाद्दोषनिर्हरणादचिंत्यवीर्यप्रभावतया चास्मिन्नूहासंभवान्निरूह इति ॥ अनुवासनं यथार्हौषधसिद्धः स्नेहनार्थै स्नेहः ॥ स्नेहविधौ स चतुर्धाऽभिहितः ॥तस्य भेदो मात्राबस्तिः स पेयस्नेहह्रस्वमात्रातुल्यः सेव्यः सदा च साधुतैलिकवद्बालवृद्धाध्वभारयानव्यायामचिंतास्त्रीनित्यस्त्रीनृपेश्वरसुकुमारदुर्बलानिलतयाल्पाग्निभिर्निष्परिहारतया सुखो बल्यो वर्ण्यः सृष्टमलो दोषघ्नश्च ॥ तथापि तौ नाजीर्णे योज्यौ॥न च दिवास्वप्नस्तयोः सेव्यः॥यतश्चासावनुवसन्नपि न दूष्यत्यनुवासरमपि वा दीयत इत्यनुवासनं॥उत्तरबस्तिरपि स्नेहनेऽनुवासनवच्छोधने निरूहवदपि च केचिदाहुः ॥ स निरूहादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गेण दीयत इत्युत्तरबस्तिः॥तत्रास्थाप्या गुल्मप्लीहानाहशूलशुद्धातीसारजीर्णज्वरप्रतिश्यायाढ्यरोगहृदयकुक्षिपार्श्वग्रहपर्वाभितापपार्श्वयोनिशूलांगसुप्तिशोषकंपगौरवातिलाघवांत्रकूजवातविण्मूत्रशुक्रसंगाश्मरीशर्करावृद्धिशुक्रार्तवस्तन्यनाशरजःक्षयोन्माददोषकृमिणकोष्ठविषमाग्निसशब्दाल्पाल्पोग्रगंधोत्थानादयो दोषभेदीयोक्ताश्च वातव्याधयः ॥ विशेषेणैते हि परं बस्तिना नाशमुपयांति मूलच्छेदेन वृक्षवत् ॥ अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धोत्क्लिष्टदोषक्षतोरस्कातिकृशा निरन्नाः कृतवमनविरेकनस्यप्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविकाकासश्वासहिध्माऽर्शोबद्धछिद्रदकोदराध्मानालसकविसूचिकाऽऽमातीसारारोचकाल्पाग्निगुदशोफकुष्ठमदमेहार्ता गर्भिणी चाप्रवृत्ताष्टममासा ॥ तत्रातिस्निग्धोत्क्लिष्टदोषयोर्दोषानुत्क्लेश्योदरं मूर्छां श्वयथुं वा निरूहो जनयेत् ॥ क्षतोरस्कस्यातिकृशस्य च क्षोभव्यापन्नशरीरमाशु पीडयेत् ॥ अनिरन्नस्य वक्ष्यते ॥ कृतवमनविरेकयोस्तु रिक्तं

देहं क्षतं क्षार इव दहेत् ॥ स्नेहबस्तिस्तु सद्योऽग्निमवसाद्य श्लेष्मामयाय स्यात् ॥ कृतनस्यस्यास्य विभ्रंशं भृशविवृतोर्ध्वस्रोतस्तया कुर्यात् ॥ अनुवासनं तु दोषोत्क्लेशनं ॥ प्रसक्तच्छर्द्यादीनां वायुर्निरूहमूर्ध्वं नयेत् ॥ अर्शसस्याहतमार्गत्वादनागच्छन्बस्तिः प्राणान्हिंस्यात् ॥ स्नेहः पुनरर्शास्यभिष्यंद्याध्मानाय स्यात् ॥ बद्धोदराद्याध्मातानां भृशतरमाध्मानान्मृत्युः ॥ अलसकार्तादीनां चामदोषात् ॥ अरोचकार्तादीनां यथास्वमामयवृद्धिः ॥ गर्भिण्याः पूर्वोक्तो दोषः ॥ य एवास्थाप्यास्त एवानुवास्याः ॥ रूक्षातितीक्ष्णाग्नयः केवलानिलार्ताश्च विशेषेण ॥ ते हि परमनुवासनेनाप्याय्यंते मूलसेकेन वृक्षवत् ॥ य एवानास्थाप्यास्त एवाननुवास्याः ॥ तथा निरन्नपांडुरोगकामलाप्रमेहप्रतिश्यायप्लीहकफोदराढ्यवातवर्चोभेदार्त्तपीतविषगरपित्तकफाभिष्यंदगुरुकोष्ठातिस्थूलश्लीपदगलगंडापचीकृमिणकोष्ठाः ॥ तत्रातिस्निग्धादीनां यथास्वमुक्ताः पृथग्दोषाः ॥ अपिच ॥ अभुक्ते रिक्तकोष्ठस्य प्रयुक्तमनुवासनं ॥ सरदूरगसूक्ष्मत्वैः क्षिप्रमूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ तेन वायोर्जयो न स्याद्वातधामन्यतिष्ठता ॥ कायाग्नेराशु नाशश्च विशेषादनिवर्तिना ॥ स्नेहः सद्योऽशिताहाररुद्धे त्वामाशयेऽनिलं ॥ पक्वस्थं हंति पक्वस्थश्च्यवते चान्नपाकतः ॥ निरूहश्च समीरश्च तीक्ष्णवेगावुभावपि ॥ तावन्नमूर्छितौ तीक्ष्णावधोऽन्नेन सहागतौ ॥ ऊर्ध्वं वा शकृता सार्द्धं संस्थितौ कोष्ठ एव वा ॥ समलाहारविष्टब्धौ हरेतामाशु जीवितं ॥ भुक्त एवानुवास्योऽस्मान्न निरूह्योऽत्र भुक्तवान् ॥ पांडुरोगार्तादीनां दोषानुत्क्लेश्य स्नेहबस्तिरुदरं जनयेत् ॥ प्रतिश्यायादिकानां भूयएव दोषं वर्द्धयेत् ॥ तयोस्तु नेत्रं सुवर्णादिधातुमणिशंखशृंगदंतास्थिवेणुनलखदिरकदरतिनिशतिंदुकादिदारुसारमयमृज्वकर्कशं गोपुच्छाकृति गुलिकामुखमूनवर्षवार्षिकसप्तद्वादशषोडशवर्षाणां विंशतिप्रभृतिषु च क्रमात्पंचषट्सप्ताष्टनवद्वाद-

शांगुलप्रमाणंमूलेऽग्रे चातुरंगुष्ठकनिष्ठिकापरिणाहमर्द्धांगुलात्प्रभृत्य-र्द्धार्द्धांगुलप्रवृद्धं त्र्यंगुलपर्यंतप्रवेशमूलच्छिद्रं वनमुद्गमाषकलायक्लि-न्नकलायकर्कंधुवाह्यग्रच्छिद्रं मूलच्छिद्रप्रमाणांगुलैरग्रे यथास्वं सन्नि-विष्टकर्णिकं कर्णिकांतःप्रतिबद्धमूत्रांतर्गृहीताग्रपिधानघनचैलवर्ति मू-ले द्व्यंगुलांतराले कर्णिकाद्वयं कारयेत् ॥ वर्षांतरेषु च वयोबलशरीरा-ण्यवेक्ष्य नेत्रप्रमाणमुत्कर्षयेत् ॥ ततोऽजाविवराहहरिणगोमहिषा-न्यतमजं स्नेहमुद्गविमृदितं विगतच्छिद्रशिराग्रंथिस्कंधं नातिवर्तुलं मृ-दु दृढं कषायरक्तं सुखसंस्थाप्यौषधप्रमाणं न्युब्जं विवृताननं विवेश्य बस्तिं कर्णिकयोर्दृढेन सूत्रेण घनं समं च बध्वा परिवर्त्य पुनश्चान्यद्ब-स्तिमुखबंधनार्थं सूत्रमुपधायानुगुप्तं निधापयेत् ॥बस्त्यभावे प्लवनीज-गलांकपादमधूच्छिष्टोपदिग्धघनसूक्ष्मतांतवान्यतमं निवेशयेत् ॥ आ-स्थापनमात्रा तु प्रथमे वर्षे प्रकुंचः ॥ ततः परं प्रतिवर्षं प्रकुंचमभिव-र्द्धयेदापद् प्रसृताः ततश्चोर्ध्वं प्रसृताभिवृद्धिः ॥ आद्वादशादष्टादशम-सतेस्तु द्वादश प्रसृताः ॥ परं चातो दशैव ॥ अन्ये पुनर्द्वादशप्रसृत-स्याप्यष्टाविच्छंति ॥ यथास्वमास्थापनमात्रा पादहीना माधुतैलिके प्रयोज्या ॥ अनुवासने त्वेवमेवास्थापनस्य पाद इति ॥ अथास्थाप-नीयमातुरं स्नेहस्वेदोपपन्नं कृतवमनविरेकमासेवितपेयादिसंसर्गक्र-ममुपजातबलमनुवासनार्हं पूर्वमेवानुवासयेत् शीतवसंतयोर्दिवा अ-न्यथा रात्रावपेक्ष्य वा दोषादीन् ॥ अन्यथा हि स्नेहोत्कामयप्रादुर्भा-वः ॥ धान्वंतरीयाः पुनराहुः ॥ न रात्रौ प्रणयेद्बस्तिं स्नेहोत्क्ले-शो हि रात्रिजः ॥ स्नेहवीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरं ॥ अन्हि स्थानस्थिते दोषे वन्हौ चान्नरसान्विते ॥ स्फुटस्रोतोमुखं देहं स्नेहो यत्परिसर्पति ॥ अल्पपित्तकफं रूक्षं भृशं वातरुजार्दितं ॥ भुक्तं जी-र्णाशनं कामं रात्रावप्यनुवासयेत् ॥ केवलानिलनिपीडितं त्वशुद्धस-

१ सुश्रुतेनतुमुहुःस्नेहविमर्दितमितिपठितं २ दोषोत्क्लेशइतिपाठः

प्यनिरूपितबलं चाप्यनुवासयेदात्ययिकत्वाद्व्याधेः ॥ तस्य विधिर्विमनादधिकतरं कृतमंगलमनुसुखमभ्यक्तमुष्णांबुस्नातं युक्तस्नेहमुचितात्पादहीनं द्रवपूर्वं लघूष्णं सानुपानमशनमशितवंतं कृतचंक्रमणमुत्सृष्टविण्मूत्रमनार्द्रहस्तमशंकनीयपरिवारं निवाते वेश्मनि प्रतते शयने नात्युच्छ्रिते स्वास्तृत ईषदुन्नतपाददेशे वामपार्श्वेन प्राक्शिरसं संवेशयेत् ॥ अतिस्निग्धाशिनो ह्युभयमार्गसंसर्गात्स्नेहो मदमूर्च्छाग्निसादहृल्लासान् जनयति ॥ रूक्षाशिनो विष्टंभं बलवर्णहानिं वा ॥ अल्पमात्रद्रवाशिनो विसृष्टविण्मूत्रस्य चान्नाद्यतेन तदावरणाद्व्यापदं ॥ चिरमशितवतो विदाहाभिमुखभक्तस्य ज्वरं कुर्यात् ॥ यतश्च वामपार्श्वाश्रयाणि वन्हिग्रहणीगुदवलीमुखानि तानि तत्पार्श्वशायिनो निम्नानि भवंति ॥ अतस्तथौषधमस्खलितमाप्नोति प्रवेशनिर्गमाविति संविष्टं चैनमृजुस्थितदेहं स्वबाहूपधानं प्रसारितवामसक्थिमाकुंचितेतरं तस्यैव चोपरि प्रसारितदक्षिणबाहुं कारयेत् ॥ पूर्वमेव तु वैद्यो वर्त्या सुपिहिताग्रच्छिद्रं नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा दक्षिणपादांगुष्ठांगुलिभ्यां कर्णिकाया उपरिष्टान्निष्पीड्याविबंधाय शताह्वासैंधवचूर्णावचूर्णितं प्रागेव नेत्रस्पर्शात्पूर्ववदभिमंत्रितं यथार्हं यथार्हौषधविपक्वं सुखोष्णं बस्तौ स्नेहमासिच्यावलीकोच्छ्वासं निःसारितवातबुद्बुदमौषधांते सूत्रेण द्विस्त्रिर्वा बस्तिमुखमावेष्ट्य दक्षिणपाणौ नेत्रमुपनिधाय तिष्ठेत् ॥ ततो घृताभ्यक्ते पायौ वामहस्तप्रदेशिन्याऽभ्यक्तप्रवेशप्रदेशमपनीतवर्त्युत्तानवामहस्तांगुष्ठोदरपिहिताग्रं मध्यमाप्रदेशिन्युपगृहीतकर्णिकमृज्वनुपृष्ठवंशमनुसुखमेकमना लाघवेन निष्कंपमद्रुतमविलंबितं नेत्रमाकर्णिकं प्रवेशयेत् ॥ आतुरोऽपि तदनुलोममवलंबेत ॥ ततश्च वैद्यो बस्तिमुखं दक्षिणहस्तांगुष्ठप्रदेशिनीभ्याममुंचन्नेत्रमचालयन् हस्तद्वयेनोत्तानेनैकग्रहणेनैवानिलाधिष्ठानभूतं किंचिदवशेषयन् न शनैरवेगमनुपीडये-

त् ॥ अन्यथा हि व्यापदो भवंति ॥ ताः ससाधना सिद्धिषु वक्ष्यंते
॥ अन्ये तु त्रिंशन्मात्राः पीडनकालमाहुः ॥ न च बस्तौ दीयमाने
क्षवकासहासजृंभास्पंदनान्याचरेत् ॥ विण्मूत्रानिलवेगे तु नेत्रमाकृष्य
वेगांते शेषं प्रणयेत् ॥ अंते चोत्तानस्य स्फिजौ पाणितलेन त्रिच-
तुरो वारांस्ताडयेत् ॥ तथा तत्पार्ष्णिभ्यां पादतश्च शय्यां त्रिरुत्क्षि-
पेत् ॥ सोपधानस्य च प्रसारितसर्वांगस्य पार्ष्णिके मुष्टिनाऽऽहन्या-
त् ॥ तथा पार्ष्ण्यंगुलिपादतलपिंडिकाः सरुजं चांगं स्नेहेन प्रतिलोमं
वाक्शतमात्रं शनैर्विमृद्नीयात् ॥ एवमाशु स्नेहो न निवर्तते समनुग-
च्छति चासमंतात्सिराः॥ततःपरं तु स्नेहोक्तमाचारमनुवर्तेत ॥ दीप्ताग्निं
च सायं लघ्वन्नं भोजयेत् ॥ नैव चानागतस्नेहमपि द्वितीये ऽहनि ॥
न च तमनुवासयेत् ॥ आगमनकालस्तु परो यामत्रयं ततःपरमना-
गच्छंतमहोरात्रमुपेक्षेत ॥ तदाप्यनिवर्तमाने फलवर्तिभिर्लवणार-
नालप्रायैर्वा तीक्ष्णबस्तिभिः शोधयेत् ॥ स्नेहव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत ॥
अतिरौक्ष्यादनागच्छन्नचेज्जाड्याद्युपद्रवाय स्यात् ॥ ततस्तथाप्युपेक्षे-
त ॥ शीघ्रनिवृत्ते तु विना मलेन केवले स्नेहे स्नेहमन्यं पुनर्योज-
येत् ॥ न ह्यसावतिष्ठन् कार्यं करोति ॥ सुखोषितं चैनं तथा कृ-
तवमनविरेचनास्थापनान्यतमं प्रातः शुंठीधान्यक्वाथमितरद्वोष्णमु-
दकं स्नेहशेषजरणाय वातकफोपशांतये च पाययेत् ॥ ततोऽन्न-
काले यथोक्तमन्नमश्नीयात् ॥ न चानुवासितं पेयां पाययेत् ॥
सा हि सस्नेहकोष्ठमेनमभिष्यंदयति ॥ पुनश्च तृतीयेऽहन्यनुवा-
सयेत्पंचमे वा ॥ यथा वा स्नेहपक्तिः स्यात् ॥ अतश्च दीप्ता-
ग्निरूक्षवातोल्बणव्यायामनित्यान्प्रत्यहं ॥ एवममुना क्रमेण दोषाद्य-
नुसारतस्त्रिचतुरैः स्नेहबस्तिभिरुपस्निग्धं शोधनेनास्थापनेन स्रोतो-
विशुद्ध्यर्थमास्थापयेत् ॥ वाताधिक्यादस्निग्धं तु स्नेहनेन ॥ अथैनं
तृतीये पंचमे वाऽहनि किंचिदावृत्ते मध्यान्हे कृतमंगलस्वस्त्ययनम-

भ्यक्तदेहं स्वेदितमुत्सृष्टमलमनाशितं नातिक्षुधितमवेत्यातुरमार्यावलोकिनं नाथमार्यं तारमात्मभुवं धातारमश्विनाविन्द्रमात्रेयं सप्त मुनीन्काशिविदेहपतिप्रभृतीनग्निवेश्यादींश्च तंत्रकारान्दीपगंधपुष्पफलबलिधूपैर्यज्ञ इव प्रकल्पितभागान् कृत्वौषधीर्वृद्धवैद्यद्विजातींश्च संपूज्य तद्विद्यसहितो दोषौषधादिबलेन यथार्हमुपकल्पयेद्बस्तिं ॥ तत्र विंशतिमात्राणि पलान्यौषधानां मदनफलाष्टकं च क्वाथकल्पेन विपचेत् ॥ क्वाथाच्चतुर्थांशं स्नेहमनिले षष्ठांशं पित्ते स्वस्थवृत्ते चाष्टमांशं तु कफे ॥ सर्वत्र चाष्टममंशं कल्कस्य स्याद्यावता वा नात्यच्छसांद्रता भवेत् ॥ गुडस्य पलं युक्त्या मधुसैंधवे यथायोग्यं च शेषाणि कल्पयेत् ॥ सर्वाणि चैकध्यमुष्णोदककुंभीबाष्पाभितप्तानि खजमथितानि बस्तौ प्रक्षिप्यानुवासनवन्निरूहं प्रणयेन्नात्युष्णशीतं नातिमृदुतीक्ष्णं नातिस्निग्धरूक्षं नातितनुसांद्रं न हीनातिमात्रं नाल्पलवणातिलवणं नात्यम्लं च ॥ तत्र बाष्पमात्रानुतापादौषधस्य विदाहो न भवति ॥ खजप्रमथनात्तु क्वाथस्नेहादयः सम्यक् संप्रयुक्ताः सम्यगेव योगमारंभते ॥ अन्यथा पुनः क्वाथादीनामुल्बणोऽन्यतमोऽन्यतमं यथास्वं दोषमीरयेत् ॥ अत्युष्णादीनां तु पृथग्व्यापदः साधनानि च सिद्धिषूत्तरकालमुपदेक्ष्यंते ॥ अपि च ॥ तीर्यक्प्रणीते हि न याति धारा गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे ॥ दत्तः शनैर्नाशयमेति बस्तिः कंठं प्रधावेदतिपीडितस्तु ॥ स्तंभं विधत्तेऽतिमृदुर्हिमश्च तथाम्लतीक्ष्णो भ्रमदाहमोहान् ॥ स्निग्धोऽतिजाड्यं पवनं तु रूक्षस्तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगं ॥ करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं क्षोभं तु सांद्रः सुचिरेण चैति ॥ दाहातिसारौ लवणोऽतिकुर्यात्तस्मात्सुयुक्तं सममेव दद्यात् ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ॥ कर्षार्द्धं माणिमंथस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयं ॥ सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ॥ माक्षिकं

लवणं तैलं कल्कं क्वाथमिति क्रमात् ॥ आवपेत निरूहाणामेष संयोजने विधिः ॥ दत्तमात्रे तूत्तानः सोपधानो निरूहवीर्येण देहव्याप्तये तन्मनास्तिष्ठेत् ॥ उदीर्णवेगश्चोत्कटको विसृजेत् ॥ आगमनकालस्तु परो मुहूर्तः ॥ तदाप्यनागच्छन्नाशु मृत्यवे स्यात् ॥ अतस्तत्रानुलोमिकस्नेहक्षारमूत्राम्लस्निग्धतीक्ष्णोष्णमन्यं प्रयोजयेत् ॥ फलवर्तिस्वेदत्रयोत्रासादींश्च ॥ बस्तिव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत ॥ स्वयं निवृत्ते तु पूर्ववद्द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं च दद्याद्यावद्वा सुनिरूढः स्यात् ॥ तत्राद्यो ऽनिलं स्वमार्गादपकर्षति द्वितीयः पित्तं तृतीयः श्लेष्माणमिति ॥ तस्य हीनसम्यगतियोगास्तु विरिक्तवत् ॥ सम्यङ्निरूढं तु कोष्णसलिलावसिक्तं तनुना जांगलरसेन भोजयेत् ॥ स्नाताशितस्यास्य चला दोषशेषाः स्वस्थानमाश्रयंते ॥ ततः पुनर्वातार्तमातुरं बृंहणीयमन्यं वा तद्विधमशितानंतरं सायं वा पुनरल्पलघ्वशितं यथास्वमनिलादिषु दशमूलादिसाधितेन तैलेनानुवासयेत् ॥ तस्य हीनसम्यगतियोगाः स्नेहपीतवत् ॥ विशेषस्तु सम्यगनुवासिते किंचित्कालं स्थित्वा स्नेहः सपुरीषोऽनिलानुगतः प्रवर्तेत इति ॥ भवति चात्र ॥ एवं कफे स्नेहबस्तिमेकं त्रीन्वा प्रयोजयेत् ॥ पंच वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वाऽनिले ॥ पुनस्ततोऽप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं ततः ॥ कफपित्तानिलेष्वन्नं यूषक्षीररसैः क्रमात् ॥ वातघ्नौषधनिःक्वाथत्रिवृतासैंधवैः स्मृतः ॥ बस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वाद्वम्लोष्णारसान्वितः ॥ न्यग्रोधादिगणक्वाथपद्मकादिसितायुतौ ॥ पित्ते स्वादुहिमौ साज्यक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ ॥ आरग्वधादिनिःक्वाथवत्सकादियुतास्त्रयः ॥ रूक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ॥ त्रयश्च सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नंति यतः क्रमात् ॥ नाचार्यचरकस्यातो बस्तित्रिभ्यः परं मतः ॥ न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥ उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ॥ त्रिधैव कल्पयेद्बस्तिमि-

त्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् ॥ सम्य-
ङ्निरूढलिंगं तु नासंभाव्य निवर्त्तयेत् ॥ प्राक् स्नेह एकः पंचांते द्वा-
दशास्थापनानि च ॥ सान्वासनानि कर्मैवं बस्तयस्त्रिंशदीरिताः ॥
कालः पंचदशैकोऽत्र प्राक्स्नेहोंऽते त्रयस्तथा ॥ षट् पंच बस्त्यंतरिता
योगोऽष्टौ बस्तयोऽत्र तु ॥ त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यंतयो-
रुभौ ॥स्नेहबस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत्॥उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहा
न्निरूहान्मरुतो भयं ॥ तस्मान्निरूढः स्नेह्यः स्यान्निरूह्यश्चानुवासितः
॥स्नेहशोधनयुक्त्यैवं बस्तिकर्म त्रिदोषजित् ॥ अष्टादशाष्टादशकान्
बस्तीनां यो निषेवते ॥ विधिना ना यथोक्तेन स भवेदजरोऽरु-
जः ॥ सहस्रायुः श्रुतधरो वीतपाप्माऽमरप्रभः ॥ वाजिस्पदो नागब-
लः स्थिरबुद्धींद्रियानलः ॥ बस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च
द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद्बस्तिमुत्तरं ॥ आतुरांगुलमानेन तन्नेत्रं
द्वादशांगुलं ॥ वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकं ॥ सिद्धार्थ-
कप्रवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादिसंभवं ॥ कुंदाश्वमारसुमनःपुष्पवृंतोपमं
दृढं ॥ तस्य बस्तिर्मृदुलघुर्मात्रा शुक्तिर्विकल्प्य वा ॥ अथ स्नाताशि-
तस्यास्य स्नेहबस्तिविधानतः ॥ ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे
मृदौ ॥ हृष्टे मेंढ्रे स्थिते चर्जौ शनैः स्रोतोविशुद्धये ॥ मालतीपुष्पवृं-
ताग्रपरिणाहां घनामृजुं ॥ श्लक्ष्णां शलकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुसेव-
नि ॥ आमेहनांतं नेत्रं च निष्कंपं गुदवत्ततः ॥ पीडिते ऽनुगते
स्नेहे स्नेहबस्तिक्रमो हितः ॥ बस्तीननेन विधिना दद्यात्त्रींश्चतुरो-
ऽपि वा ॥ अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवास्य चिंतयेत् ॥ स्त्रीणामार्त-
वकाले तु योनिर्गृण्हात्यपावृता ॥ विदधीत तदा तस्मादनृतावपि
चात्यये ॥ योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापद्यसृग्दरे ॥ नेत्रं दशांगुलं
मुद्गप्रवेशं चतुरंगुलं ॥ अपत्यमार्गे योज्यं स्याद्व्यंगुलं मूत्रवर्त्मनि ॥

१ अश्ववेगः

मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमंगुलं ॥ प्रकुंचो मध्यमा मात्रा
बालानां शुक्तिरेव तु ॥ उत्तानायाः शयानायाः सम्यक्संकोच्य
सक्थिनी ॥ ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ बस्तींस्त्रिरा-
त्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्द्धयेत् ॥ त्र्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात्पु-
नस्त्र्यहं ॥ पक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षान्निरूहणं ॥ सद्यो निरूढश्चा-
न्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ यथा कुसुंभादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ॥
तथा द्रवीकृताद्देहाद्बस्तिर्निर्हरते मलान् ॥　॥ इति बस्तिविधिर्नामा-
ष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथातो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ नासायां प्रणीय-
मानमौषधं नस्यं ॥ नावनं नस्तःकर्मेति च संज्ञां लभते ॥ नासा
हि शिरसो द्वारं तत्रावसेचितमौषधं स्रोतःशृंगाटकं प्राप्य व्याप्य
मूर्द्धानं नेत्रश्रोत्रकंठादिसिरामुखानि च मुंजादिषीकामिवासक्तामू-
र्ध्वजत्रुगतां वैकारिकीमशेषामाशु दोषसंहतिमुत्तमांगादपकर्षति ॥
तत्त्रिधा विरेचनं बृंहणं शमनं च ॥ तेषां विरेचनं जत्रूर्ध्वगतेऽधि-
गौरवशोफोपदेहकंडूस्तंभाभिष्यंदस्रावप्रसेकवैरस्यारोचकस्वरभेदकृ-
मिप्रतिश्यायापस्मारगंधाज्ञानग्रंथ्यर्बुददद्रुकोठादिषु श्लेष्मजेषु ती-
क्ष्णेन स्नेहेन शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सिद्धेन तेषां वा काथचूर्णस्वरसै-
स्तैरेव वा यथाऽर्हद्रव्यश्लक्ष्णकल्कितालोडितैर्मधुसैंधवासवपित्तमूत्रै-
र्धान्याम्लं चोपदिष्टैर्योज्यं ॥ तत्र भीरुस्त्रीकृशसुकुमारेषु स्नेहः ॥ गलरो-
गसन्निपातज्वरातिनिद्रामनोविकारकृमिशिरोरोगाक्षिस्पंदनतिमिरकृ-
च्छ्रविषाभिपन्नाभिष्यंदसर्पदष्टविसंज्ञेषु शेषौ ॥ तेष्वेव च भूयसि
दोषे शीघ्रकारिणि च चूर्णः ॥ स हि नासायामावेगकरतरो भवति ॥ बृं-
हणं सूर्यावर्तार्द्धावभेदककृमिशिरोरोगाक्षिसंकोचस्पंदनतिमिरकृच्छ्रा-
वबोधदंतकर्णशूलनादनासामुखशोषवाक्संगस्वरोपघातमन्यारोगाप-

तानकायबाहुकनिद्रानाशादिष्वनिलोत्थेषु स्निग्धमधुरद्रव्यैस्तत्सिद्धै-र्यथायथं चोपदिष्टैः स्नेहैर्निर्यासैर्धान्यमांसरसरक्तैश्च ॥ शमनमकालव-लीपलितखलतिदारुणकरक्तराजीव्यंगनीलिकारक्तपित्तादिषु यथास्व-मुपदिष्टैः स्नेहैर्भेषजस्वरसादिभिः क्षीरोदकाभ्यां वा समदोषे चाऽणुतै-लेनेति ॥ तत्र स्नेहो मात्राभेदाद्द्विधा ॥ मर्शः प्रतिमर्शश्च ॥ विरेचनः शमनो वा नासया प्रणीयमानः कल्कोऽवपीडसंज्ञो विरेचनचूर्णस्तु प्रधमनाख्यः ॥ परिशेषं तु नावनमवपीडकसंज्ञं ॥ कल्कीकृतादौषधा-दवपीडितः स्रुतो रसोऽवपीड इत्यपरेषां ॥ तत्र पुनस्तीक्ष्णो वैशेषि-की शिरोविरेचनसंज्ञा॥ तथाऽन्ये सर्वमेव विरेचनं नस्यमित्याहुः सद्यः श्लेष्मविरेचनसामान्यात् ॥ अणुतैलविधानं तु मंजिष्ठामधुकप्रपौंड-रीकजीवकर्षभककाकोलीद्वयपयस्यासारिवाऽनंतानीलोत्पलांजनरा-स्नाविडंगतंडुलमधुपर्णीश्रावणीमेदाकाकनासासरलसालभद्रदारुचंदनैः सुपिष्टैरष्टगुणं षड्गुणेन पयसा तैलं पचेत् ॥ घृतं वा पित्तोल्बणेषु दोषे-षु ॥अथवा चंदनागुरुपत्रदार्वीत्वङ्मधुकबलाद्वयबिल्वोत्पलपद्मकेसर-प्रपौंडरीकविडंगोशीरह्रीबेरवन्यत्वङ्मुस्तसारिवाबृहतीद्वयांशुमतीद्वय-जीवंतीदेवदारुसुरभिशतावरीः शतगुणे दिव्येंऽभसि दशभागावशिष्टं क्वाथयेत् ततस्तस्य क्वाथस्य दशमांशेन समांशं तैलं साधयेत् ॥ द-शमे चात्र पाके तैलतुल्यमाजमपि पयो दद्यात् ॥ एतदप्यणुतैलं पूर्वस्माद्विशेषेणेंद्रियदार्ढ्यकरं केश्यं त्वच्यं कंठ्यं प्रीणनं बृंहणं दोष-त्रयघ्नं च ॥ अस्यानर्हास्तु भुक्तभक्तस्नेहमद्यगरतोयपीतपातु-कामशिरःस्नातस्नातुकामसिरादिव्यधस्रुतरक्तमूत्रितोच्चारिताभिहतकृ-तवमनविरेकबस्तिकर्मगर्भिणीसूतिकानवप्रतिश्यायश्वासकासिनोऽना-र्तवदुर्दिनेष्वपि ॥ तत्र भुक्तभक्तस्य नस्येरितो दोष ऊर्ध्वस्रो-तांस्यावृत्य छर्दिश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् ॥ स्नेहादिपीतपातु-कामानामक्षिनासास्यस्यंदोपदेहतिमिरशिरोरोगान् ॥ शिरःस्नात-

स्य शिरोक्षिकर्णशूलकंठरोगपीनसहनुमन्यास्तंभार्दितशिरःकंपान् ॥ स्नातुकामस्य मूर्द्धस्तैमित्यजाड्यारुचिपीनसान् ॥ स्रुतरक्तस्य क्षामतामरुचिमग्निसादं च ॥ मूत्रितोच्चारितयोर्भृशतरवेगधारणजान्विकारान् ॥ अभिहतस्य तीव्रतरां रुजं ॥ कृतवमनादीनां श्वासकासस्वरेंद्रियहानिशिरोगौरवकंडूकृमिदोषान् ॥ गर्भिण्या भक्तद्वेषज्वरमूर्छाऽर्द्धावभेदकाः स्युरपत्यं च व्यंगं विकलेंद्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा ॥ सूतिकायाः स्रुतरक्तोक्तान् दोषान् ॥ नवप्रतिश्यायस्य स्रोतोरोधाद्दुष्टप्रतिश्यायकेशशातकृमिकंडूविचर्चिकाः ॥ श्वासकासिनो व्याधिविवृद्धिः ॥ अकाले दुर्दिने सहसैव शैत्याच्छिरोगौरवपभृतिस्तैमित्यतालुनेत्रकंडूपाकमन्यास्तंभकंठरोगप्रतिश्यायारुंपिकाः॥ तेषु यथास्वमायतनं दोषोद्रेकं चापेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवक्त्रलेपसेकतीक्ष्णावपीडधूमगंडूषादीनाचरेत् ॥ विशेषेण तु गर्भिणी रूक्षे नस्यकर्मणि मर्षीभूकाकोलीकपिकच्छुभिः शृतं पयः पिबेत् ॥ बलाविदार्यंशुमतीमेदाभिर्वा ॥ एभिरेव च शृतं हविः ॥ वातहरसिद्धश्च स्नेहः शिरोबस्तौ कर्णपूरणे च योज्यः॥एवं च बृंहणमन्नपानं ॥ भुक्तभक्तादिष्वपि चात्ययिकव्याध्यातुरमपेक्षेत ॥ मर्शप्रमाणं तु प्रदेशिन्यंगुलीपर्वद्वयान्निमग्नोत्धृताद्यावत्पतति स बिंदुः ॥ अमी दशाष्टौ षड्बिंदव उत्तममध्यमकनीयस्यो मात्राः॥क्वाथादीनामष्टौ षट् चत्वारः॥प्रधमननस्यं तु षडंगुलद्विमुखया नाड्या मुखानिलेरितस्याकंठगते दोषानुरोधतश्च पुनःपुनर्योजनमिति ॥ अथ नस्यार्हं नरमभ्याहृतवेगं धौतांतर्बहिर्मुखंस्निग्धस्विन्नशिरसं नातिक्षुधितं प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतसं स्वास्तीर्णनिवातशयनस्थमुत्तानशीर्षमीषदुन्नतपादं प्रसारितकरचरणं जत्रूर्ध्वं पाणितापेन पुनः पुनः स्वेदयेत् ॥ ततः कनकरजतताम्रान्यतमशुक्तिस्थितं प्रदेयमौषधत्रिभागमुष्णांबुप्रतप्तं किंचित्प्रलंबितशिरसो वामहस्तांगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामाक्रम्य नयनप्रच्छादनं चतुर्गुणं-

वासो मध्यमया नासाग्रमुन्नमय्य प्रदेशिन्यनामिकाभ्यां चैकैकं नासापुटं पर्यायेण पिधायेतरस्मिन्नासास्रोतसि दक्षिणहस्तेन प्रनाड्या पिचुना वाऽनवच्छिन्नधारमासिंचेत् ॥ वातपित्तकफामयेषु क्रमेणापराह्णमध्यान्हपूर्वाह्णेषु ॥ लालास्रावसुप्तप्रलापदंतकटकटायनक्रथनकृच्छ्रोन्मीलनपूतिमुखकर्णनादतृष्णार्दितशिरोरोगश्वासकासोन्निद्रेषु रात्रौ स्वस्थवृत्ते तु शीते मध्यान्हे शरद्वसंतयोः प्राह्णे ग्रीष्मेऽपराह्णे वर्षास्वादित्यदर्शने पंचकर्माण्याचरतो बस्तिकर्मोत्तरकालमेव ॥ न च हीनाधिकं सकृदेव सर्वमत्युष्णशीतमत्युन्नतावनतशिरसे संकुचितगात्रावयवाय देयं ॥ तत्र हीनं दोषमुत्क्लेश्य न निर्हरेत् ॥ गौरवारुचिकासप्रसेकपीनसच्छर्दिकंठरोगान्कुर्यात् ॥ अधिकमतियोगदोषान् ॥ सकृदेव सर्वं दत्तमुत्क्लेहनशिरोरोगप्रतिश्यायघ्राणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधं च ॥ अत्युष्णं दाहपाकज्वररक्तागमशिरोरुग्दृष्टिदौर्बल्यमूर्च्छाभ्रमान् ॥अतिशीतं हीनदोषान्॥अत्युन्नतशिरसोऽपि सम्यक्शिरोऽप्रतिपद्यमानं तानेव ॥ अत्यवनतशिरसोऽतिदूरगमनान्मूर्च्छाजाड्यकंडूदाहज्वरान् संकुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीरुध्याभुवद्दोषोत्क्लेशं वेदनां स्तंभं वा ॥ यदि च नस्ये दीयमाने भेषजवेगादसात्म्यतया वा मूर्च्छा स्यात्ततः शिरोवर्जं शीतांभसा सिंचेत् ॥ न च नस्ये निषिच्यमाने कोपहास्यव्याहारस्पंदनोच्छिंघदनान्याचरेत् ॥ तथाहि शिरोरुक्प्रतिश्यायकासतिमिरखलतिपालितव्यंगतिलकालकमुखदूषिकाणां संभवः ॥ दत्तमात्रे तु नस्ये कर्णललाटकेशभूमिगंडमन्यास्कंधपाणिपादतलान्यनुसुखं मर्दयेत् ॥ शनैश्चोच्छिंघेत् ॥ अनभ्यवहरंश्च वामदक्षिणपार्श्वयोरौषधं निष्ठीवेत् ॥ सकफं हि तदभ्यवहृतमग्निमवसादयेत् ॥ दोषं च संवर्द्धयेत् ॥ एकपार्श्वनिष्ठीवने न सर्वाः सिरा भेषजेन सम्यग्व्याप्यंते ॥ पुनः पुनश्चैनं स्वेदयेद्भेषजदर्शनाच्चोच्छिंघेद्विष्ठीवेच्च ॥ ततश्चैवमेव द्वितीयमंशम-

नुषेचयेत्तथा तृतीयं दोषादिबलेन वा ॥ विरेचने त्ववपीडे दोषब-
लमपेक्ष्य पश्चात्स्नेहमनुषेचयेत् ॥ निवृत्तनस्यं चैवमुत्थितमुत्तानं
वाक्शतमात्रं शाययेत् ॥ ततः पुनरप्युत्क्लिष्टदोषशेषोपशांतये वैरेच-
निकं यथार्हं वा धूमं पाययित्वोष्णोदकगंडूषान्धारयेत् ॥ अथास्य
स्नेहोक्तमाचारमादिशेत् ॥ अतिद्रवपानं च वर्जयेत् ॥ पुनश्च तृतीये
ऽहनि नस्यमवसेचयेत् ॥ हिध्मास्वरोपघातमन्यास्तंभापतानकेषु
शिरसि चानिलात्यर्थाभिभूते प्रत्यहं सायं प्रातरुभयकालं वा ॥
अनेन विधिना पंच सप्त नव वा दिनानि दद्यादासम्यग्योगाद्वा ॥ तत्र
सम्यक्स्निग्धे मूर्द्धनि विरिक्ते वा सुखोच्छ्वासनिश्वासक्षवथुस्वप्नप्रबो-
धशिरोवदनेंद्रियविशुद्धयो भवंति यथोक्तव्याध्युपशमश्च ॥ अयोगाति
योगयोस्तु यथास्वं वातपित्तविकारास्तान्यथास्वमेव साधयेत् ॥ अ-
न्यांश्च पूर्वोक्तान् विकारान्॥प्रतिमर्शस्तु क्षामक्षततृष्णामुखशोषवृद्ध-
बालभीरुसुकुमारेष्वप्यकालवर्षदुर्दिनेष्वपि च योज्यः ॥ न तु दुष्टप्रति
श्यायबहुदोषकृमिणशिरोमद्यपीतदुर्बलश्रोत्रेषु ॥ एषां ह्युदीर्णदोषत्वा-
त्तावता दोषोत्क्लेशो भवति ॥ तस्य पंचदशकालास्तेषां च गुणाः ॥
प्रातर्दत्ते भुक्तवतश्चांते स्रोतोविशुद्धिः शिरोलाघवं मनःप्रसादश्च
भवति ॥ विण्मूत्रशिरोभ्यंगांजनकवलांते दृष्टिप्रसादः ॥ दंतधाव-
नांते दंतदृढता सौगंध्यं च ॥ अध्वव्यायामव्यवायांते श्रमक्लमस्वे-
दस्तंभनाशः ॥ दिवास्वप्नांते निद्राशेषगौरवप्रणाशो मनःप्रसादश्च॥
अतिहसितांतेऽनिलप्रशमः ॥ छर्दितांते स्रोतोलीनश्लेष्मव्यपोहः ॥
दिनांते स्रोतोविशुद्धिः सुखनिद्राप्रबोधश्च भवति ॥ भवति चात्र ॥
प्रमाणं प्रतिमर्शस्य बिंदुद्वितयमिष्यते ॥ बिंदुर्वा येन चोत्क्लेशो ना-
नुत्क्लिष्टस्य जायते ॥ निष्ठ्यूते यत्र वा स्नेहो न साक्षादुपलक्ष्यते ॥
न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥ न चोनाष्टादशे धूमः कव-
लो नोनपंचमे ॥ न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रांतसप्ततौ ॥ आज-

न्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु बस्तिवत् ॥ मर्शवच्च गुणान्कुर्यात्स हि नित्योपसेवनात् ॥ न चात्रयंत्रणा नापि व्यापद्भ्यो मर्शवद्भयं ॥ तैल-मेव च नस्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ शिरसः श्लेष्मधामत्वात्स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ॥ आशुकृच्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ मर्शे च प्रतिमर्शे च न विशेषो भवेद्यदि ॥ को मर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः ॥ अच्छपानविचाराख्यौ कुटीवातातपस्थिती ॥ अन्वा-समात्राबस्ती च तद्वदेव विनिर्दिशेत् ॥ ॥ इति नस्यविधिर्नामैको-नत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथातो धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः॥धूमो हि शिरोक्षिक-र्णशूलाभिष्यंदगौरवार्द्धावभेदकपीनसकासश्वासास्यवैरस्यप्रसेकवैस्व-र्यपूतिघ्राणमुखहिध्मागलरोगदंतशूलदौर्बल्यारुचिहनुमन्याग्रहकृमिकं-डूपांडुत्वकेशदोषक्षवथुनाशबाहुल्यतंद्राऽतिनिद्राक्रथनातिजत्रूर्ध्वगत-वातकफव्याधिप्रशमाय प्रयुज्यते ॥ तथा शिरः कपालेंद्रियमनोदृढ-णप्रसादनाय च ॥शीतद्रव्यनिर्वृत्तोऽपि त्वग्निसंयोगादुष्णतया पित्तर-क्तविरुद्धः ॥ स त्रिविधो भवति ॥ शमनो बृंहणः शोधनश्च ॥ तथा कासघ्नो वामनो व्रणधूपनश्च ॥ तत्र शमनः प्रायोगिको मध्यम इति पर्यायाः ॥ बृंहणः स्नेहनो मृदुरिति ॥ शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इ-ति च॥अधूमार्हास्तु विरिक्तदत्तबस्तिरात्रिजागरिताभिहतशिरोमधुद-धिदुग्धमद्यस्नेहयवागूविषपीतमत्स्याशितपांडुरोगप्रमेहोदराध्मानोर्ध्व-वाततिमिररोहिणिकारक्तपित्तिनोऽत्युष्णेऽन्येपि ॥ एषां हि भ्रमज्वर-शिरोभितापेंद्रियोपघाततालुशोषपाकधूमायनछर्दिमूर्च्छारक्तपित्तार्दि-तानि मृत्युं वा धूमो जनयति ॥ अतिमात्रश्चान्येषामपि ॥ तत्र वात-कफान्यतरसंसृष्टं पित्तमुपलक्ष्य यथास्वं सर्पिःकषायपाननस्यास्याले-पांजनपरिषेकान्स्निग्धरूक्षशीतान् प्रयुंजीत ॥ एतेन सर्वधूमोपघातप्र-तीकारा व्याख्याता ॥ विशेषतस्तु सर्वस्रोतोभिगते धूमे तीक्ष्णतरा वे-

दुना भवन्त्योषाध्मानननेत्ररागश्वासकासपीनसांगस्वरसादाम्लकाः ॥ तत्र घृतक्षीरेक्षुरसद्राक्षाशर्करोपयोगस्तद्विधैरेव वमनं कटुतिक्तैरपि च नस्य-गंडूषाः ॥ स्नानकालास्त्वष्टौ प्रायोगिकस्य निशामूत्रशकृद्दंतधावनस्ने-दनस्याहारशस्त्रकर्मांताः ॥ एकादशमृदोः क्षुतव्यवायहसितचिरासित-जृंभितमूत्रशकृद्दंतधावनतर्पणपुटपाकशस्त्रकर्मांताः ॥ पंच तीक्ष्णस्य नस्यांजनछर्दिलस्नानाहःस्वप्नांताः ॥ एषु हि कालेषु वातकफोत्क्लेशो भवति ॥ नेत्रं तु बस्तिनेत्रद्रव्यभवं गोपुच्छाकारमग्रमूलयोः कनिष्ठि-कांगुष्ठाग्रपरिणाहं राजमाषधूमवर्तिप्रवेशच्छिद्रमृजु त्रिकोशं श्लक्ष्णं शिथिलशलाकागर्भं शमनादिषु क्रमादातुरांगुलमानेन चत्वारिंशद्द्वात्रिं-शच्चतुर्विंशत्यंगुलं कुर्यात् ॥ कासघ्ने वमने च दशांगुलं व्रणधूपनार्थेऽ-ष्टांगुलं कलायपरिमंडलं कुलत्थवाहि स्रोतइति ॥ एवं हि धूमो दूरा-त्प्रवृत्तो नेत्रस्य पर्वच्छेदादूर्ध्वं तनुतया च शनैः श्लिष्यन्न बाधको भवति ॥ कासघ्नादिषु नेत्राभावे देवनलवंशैरंडादीनामन्यतमां नाडीं योजयेत् ॥ यथास्वं च धूमद्रव्याणां कल्केन श्लक्ष्णेनाक्षमात्रेण द्वा-दशांगुलायतामीषिकामंभस्यहोरात्रोषितां लेपयेत् ॥ तत्र च नवांगुल-गर्भां पंचप्रलेपामंगुष्ठस्थूलां यवमध्यां छायाशुष्कां वर्तिं कृत्वा विगते-षिकां च स्नेहाक्तामंगारेषु प्रदीप्य नेत्रमूलच्छिद्रे च निधाय यथार्हं पा-नायोपनयेत् ॥ अथ धूमार्हः सुमना ऋजूपविष्टः प्राक्कृतोच्छ्वासनि-श्वासो विवृतौष्ठदशनो नेत्राग्रनिविष्टदृष्टिः पर्यायेणैकैकं नासापुटं पिधायेतरेणाक्षिप्य मुखेनोत्सृजेत् ॥ मुखेन तु मुखेनैव न ना-सया दृग्विघातभयात् ॥ तत्र प्रायोगिकं द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वाऽऽ-पानांस्त्रींश्च पार्यायान्कंठाच्चोर्ध्वमुत्क्लिष्टे दोषे पूर्वं नासया ततो मुखेन कंठे तु पूर्वमास्येन परं चाहोरात्रस्य द्विः पिबेत् ॥ स्नैहिकं त्रींस्त्रींश्चतुरश्चतुरो वाऽऽपानान् यावद्वाऽऽशुप्रशान्तिस्तथाऽहोरात्र-स्य ॥ तीक्ष्णं नासाभ्यामेव चतुरश्चतुरश्चापानान् यावद्वा स्रोतो-

लाघवं तथा त्रिश्चतुर्वा ऽहोरात्रस्य ॥ तत्राक्षेपविसर्गावापानइत्याहुः॥ कासघ्नं तु चूर्णं गुलिकां वा निर्धूमदीप्तस्थिरांगारपूर्णे सुसंस्थिते शरावे प्रक्षिप्यान्येन बुभ्रवृत्तच्छिद्रेण शरावेणापिधाय निधाय च तत्र स्रोतसि नेत्रं मुखेनैव धूमं पिबेत् ॥ उरःप्राप्तं च मुखेनैवोद्वमेत् ॥ प्रशांते च धूमे पुनः क्षिपेत्पिबेच्च दोषशुद्धेर्लाघवाद्वा ॥ तद्वद्वामनमपि तिलकृशरामप्यनतिघनां पीत्वा पिबेत् ॥ तद्वच्च व्रणमपि धूपयेद्वैशद्याय क्लेदवेदनोपशमाय च ॥ धूमस्यायोगे दोषोत्क्लेशाद्रोगवृद्धिः ॥ अतियोगे प्रागुक्तमिति ॥ भवति चात्र ॥ हृत्कंठेंद्रियसंशुद्धिः शिरसो लाघवं शमः ॥ यथेरितानां रोगाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणं ॥ शमनो वातकफयोः संसर्गे स्वस्थकर्मणि ॥ बृंहणो मारुते शस्तो धूमः संशोधनः कफे ॥ इति धूमपानविधिर्नामत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथातो गंडूषादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ चतुर्विधो भवति गंडूषः स्नैहिकः शमनः शोधनो रोपणश्च ॥ तेषामाद्यास्त्रयः क्रमेण वातपित्तकफामयघ्नाः ॥ रोपणस्त्वास्यव्रणघ्नः शमनः स्तंभनः प्रसादनो निर्वापण इतिपर्यायाः ॥ तत्र स्वाद्वम्ललवणोष्णैरौषधैः सिद्धो युक्तो वा नात्युष्णः स्नेहो मांसरसतिलकल्कोदकं क्षीरं वा स्नैहिकः ॥ तिक्तकषायमधुरशीतैः पटोलारिष्टजंब्वाम्रमालतीपल्लवोत्पलमधुककाथसितोदकक्षौद्रक्षीरेक्षुरसघृतादिभिः शमनः ॥ कट्वम्ललवणोष्णैः शिरोविरेचनद्रव्यैः शुक्तमद्यधान्याम्लमूत्रान्यतमकल्किताऽलोडितैः शोधनः ॥ रोपणस्तु कषायमधुरशीतैर्यथास्वं चोपदिष्टैः ॥ अपिच ॥ दंतहर्षे दंतचाले मुखरोगे च वातिके ॥ सुखोष्णमथवाशीतं तिलकल्कोदकं हितं ॥ गंडूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ॥ ऊषादाहान्विते पाके क्षते चागंतुसंभवे ॥ विषे क्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्यं पयोऽथवा ॥ वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखव्रणान् ॥ दा-

हृत्तृष्णाप्रशमनं मधुगंडूषधारणं ॥ धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गंध्यनाशनं ॥ तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परं ॥ आशु क्षारांबुगंडूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयं ॥ अथ निवाते सातपे सुखोपविष्टस्तन्मनाः स्विन्नमृदितगलकपोलललाटदेशो वरमध्यावरां क्रमादृक्कार्द्धत्रिभागचतुर्भागपूर्णां द्रवमात्रां कल्कं वा कोलप्रमाणं किंचिदुन्नमितास्यो ऽनभ्यवहरन्धारयेत् ॥ कवले तु पर्यायेण कपोलौ कंठं च संचारयेत् ॥ अयमेव च कवलगंडूषयोर्विशेषः ॥ मुखे संचर्यते या तु सा मात्रा कवलः स्मृतः ॥ असंचारा तु या मात्रा स गंडूषः प्रकीर्तितः ॥ पुनश्चास्य स्वेदमर्दनान्याचरेत् ॥ एवमुत्क्लिष्टः कफो वक्त्रं प्रतिपद्यते ॥ तावच्च धार्यो यावत्कफपूर्णकपोलता स्रवद्घ्राणनेत्रता भेषजस्य वा ऽनुपहतिः कफेन ॥ एवं त्रीन्पंच सप्त वा गंडूषान्धारयेत् ॥ यावद्वा सम्यग्धूमपीतलिंगोत्पत्तिः ॥ तस्य स्वास्थ्येन योगं जाड्यरसाज्ञानारुचिप्रसेकोपलेपैरयोगं मुखशोषपाकक्लमारुचिहृद्ग्रहद्रवस्वरसादकर्णनादैरतियोगमुपलक्षयेत् ॥ तेषां यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ प्रतिसारणं तु त्रिविधं गंडूषोदितानां द्रव्याणां रसक्रिया कल्कश्चूर्णश्च ॥ तदभिष्यंदाधिमंथगलशुंडिकादिषु युक्त्या प्रयोज्यं ॥ अतिप्रसारणादूषाशोषदाहक्लेदशोफादयो भवंति ॥ मुखालेपोऽपि त्रिविधो दोषघ्नो विषघ्नो वर्ण्यश्च ॥ त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्द्धांगुलोत्सेधः ॥ न चालिप्तमुखोऽतिभाष्यहास्यक्रोधशोकरोदनस्वेदनाश्यातपदिवास्वप्नान्सेवेत ॥ कंडूत्वक्छोषपीनसदृष्ट्युपघातभयात् ॥ न च शुष्यन्नुपेक्षितव्यः ॥ शुष्को हि छविं दूषयति तमार्द्रयित्वाऽपनयेत् ॥ आलेपांते च मुखमभ्यज्यात् ॥ न तु योज्यो रात्रिजागरिताजीर्णदत्तनस्यारुचिहनुग्रहप्रतिश्यायिनां ॥ सम्यक्प्रयुक्तश्चाकालवलीपलितनीलिकाव्यंगतिलकादीन्प्रशमय-

वि ॥ स्वस्थस्य दृष्टिबलं पुंडरीककांतवक्त्रतां च करोति ॥ मूर्द्धतैलं पुनश्चतुर्धा भिद्यते ॥ अभ्यंगः परिषेकः पिचुर्बस्तिरिति ॥ यथोत्तरं ते बलिनः ॥ तत्राभ्यंगो रूक्षकंडूमलादिषु प्रयुज्यते ॥ परिषेकस्त्वरूंषिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु ॥ केशशातस्फुटनधूपननेत्रस्तंभेषु पिचुः ॥ बस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितरात्रिजागरनासास्यशोषतिमिरवाक्संगेषु चातिदारुणेषु ॥ तेष्वभ्यंगादयः प्रसिद्धस्वरूपाः ॥ शिरोबस्तिविधिस्तु बस्तिं सुमृदितं द्विमुखं शिरःप्रमाणमाकर्णप्रदेशं द्वादशांगुलविस्तारं कुर्यात् ॥ अथ शुद्धतनोः सायं रात्रौ वा स्वभ्यक्तस्विन्नस्य सोपाश्रयासनोपविष्टस्य केशांते श्लक्ष्णं त्र्यंगुलं सुसूक्ष्मेण माषपिष्टेन सद्यःसुखांबुमृदितेनोभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपट्टं बध्नीयात् ॥ ततस्तस्योपरि संधाय बस्तिं बस्तिमूलं च दृढमवलीकंसमं चैलवेणिकया बध्वा पुनर्माषपिष्टेनापरिस्रावि कृत्वा यथाव्याधिदोषदूष्यहितं सिद्धमन्यतमं स्नेहं सुखोष्णमासेचयेद्यावत्केशभूमेरूपर्यंगुलं ॥ तावच्च धार्यो यावत्कर्णमुखनासास्रुतिर्वेदनोपशमो वा ॥ विशेषतो वातजेषु विकारेषु दश मात्रासहस्राणि पित्तरक्तजेष्वष्टौ षट् कफजेषु सहस्रमरोगकर्मणि ॥ ततोऽपनीते स्नेहे विमुच्य बस्तिं शिरसः स्कंधग्रीवापृष्ठललाटादीन्यनुसुखं मर्दयेत् ॥ उष्णांबुना स्नातं च यथार्हं भोजयेत् ॥ स्नेहोक्तं चास्याचारमादिशेत् ॥ एवं त्रीणि पंच सप्त वा दिनानि योजयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ तत्राभ्यंगः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकंडूमलादिषु ॥ अरूंषिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु च ॥ परिषेकः पिचुः केशशातस्फुटनधूपने ॥ नेत्रस्तंभे च बस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागरे ॥ नासास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ॥ कचशतनसितत्वपिंजरत्वं परिस्फुटनं शिरसः समीररोगान् ॥ जयति जनयतींद्रियप्रसादं स्वरहनुमूर्धबलं च मूर्द्धतैलं ॥ धारयेत्पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ॥ रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ॥ यावत्पर्येति ह-

स्ताग्रं दक्षिणं जानुमंडलं ॥ निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ॥ ॥ इति गंडूषादिविधिर्नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथात आश्चोतनांजनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ आश्चोतनं सर्वाक्षिरोगेष्वाद्य उपक्रमः॥नानाद्रव्यकल्पनया च रागाश्रुघर्षरुग्दाहतोदभेदपाकशोफकंडूघ्नं॥अभ्यक्तेष्वेवं गुणमेव पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशालेपनं तच्च पुनर्बिडालकसंज्ञं ॥ तयोस्कालो रात्रिः ॥ कालस्तु सर्वमहर्दिनोत्पत्तिर्वा ॥ निवातशरणशयनस्थस्य विरोध्य नेत्रमपांगेऽभ्यंजनं कृत्वा वामहस्तेनोन्मील्य दक्षिणहस्तेन शुक्लपवसनकया पिचुवर्त्या दश द्वादशाष्टौ वा बिंदून् कनीनकदेशे द्व्यंगुलादवसेचयेत् ॥ एवमनासन्नबिंदुपातेनाक्षिताडनाद्रागादयो जायंते ॥ आश्चोतितं च मृदुना चैलेन शोधयेत् ॥ अन्येन चोष्णांबुप्लुतेन वातकफयोः स्वेदयेत् ॥ आश्चोतनं च तयोः कोष्णं ॥ सुशीतं पित्तरक्तविकारेषु ॥ तत्तु नात्यर्थं तीक्ष्णमुष्णं शीतं वा प्रभूतमूनमपरिस्रावितं वा योजयेत् ॥ अतितीक्ष्णमुष्णं वा दाहरागपाकदृष्टिदौर्बल्यानि करोति ॥ अतिशीतं स्तंभाश्रुघर्षनिस्तोदान् ॥ अतिमात्रं कषायवर्त्मतासंकोचस्फुरणोन्मीलनप्रवातासहत्वघर्षान् ॥ ऊनप्रमाणान्न रोगशांतिः ॥ अपरिश्रुतमश्रुघर्षवेदनाः ॥ नेत्रे च प्रणिहितमौषधं कोशसंधिसिराशृंगाटकघ्राणास्यस्रोतांसि गत्वोर्ध्वं प्रवृत्तमपवर्त्तयति दोषं ॥ यदा चाश्चोतनेन पित्तश्लेष्मशोणितोत्थेषु नयनामयेषु संशोधनैर्विशुद्धस्य दूषिकाघनत्वपैच्छिल्यकंडूद्रेकश्वयथुम्लानतारागविच्छेदैः पक्वलिंगमुपलक्षितं भवति तदा नेत्रमात्राश्रये व्याधावंजनं प्रयोज्यं ॥ न दोषवेगोदये न चानिर्हृतदोषे ॥ तत्र हि दोषोत्क्लेशेन रागादिवृद्धिः शुक्रपाकतिमिरोत्पत्तिश्च॥तत्तु लेखनं रोपणं स्नेहनं प्रसादनमिति चतुर्विधं भवति॥ तत्राम्लादिभीरसैः पंचभिः शुक्रार्मादिषु लेखनं ॥ तिक्तकषायैः सस्नेहैरभिष्यंदेषु रोपणं ॥ सर्पादिवसादिभिर्वाततिमिरादिषु स्नेहनं ॥

स्वादुशीतैः सस्नेहैरभिष्यंदांते सूर्योपरागाशनिविद्युत्संपातभूतपिशाचा-
त्यद्भुतदर्शनाद्युपहतायां दृष्टौ स्वस्थवृत्ते च प्रसादनं ॥ प्रसादनएव
च चूर्णस्तीक्ष्णांजनातिसंतप्ते चक्षुषि प्रयुज्यमानः प्रत्यंजनसंज्ञां ल-
भते ॥ षड्विधं वा प्रतिरसभेदादंजनं ॥ द्विविधमेव वा तीक्ष्णं मृदु
च ॥ कल्पना तु त्रिविधा ॥ पिंडो रसक्रिया चूर्णश्च ॥ यथापूर्वं ते ब-
लिनः ॥ तस्मात्प्रबलमध्याबलेष्वामयेषु क्रमात्तान्प्रयोजयेत् ॥ तत्र
पिंडो हरेणुमात्रस्तीक्ष्णस्य ॥ रसक्रिया विडंगमात्रा ॥ तद्द्विगुणा मृ-
दोः ॥ चूर्णो द्विशलाकः ॥ मृदोस्त्रिशलाकः ॥ पात्रे तु कुर्यात्सौव-
र्णे मधुरं ॥ राजतेऽम्लं ॥ मेषशृंगमये लवणं ॥ कांस्ये तिक्तं ॥ वैदूर्य-
मयेऽश्ममये वा कटुकं ॥ ताम्रमयआयसे वा कषायं ॥ नलप्लक्षप-
त्रकस्फटिकशंखान्यतमे शीतं ॥ एवमव्यापन्नगुणं भवति ॥ वर्तिघ-
र्षणार्थं च शिला तीक्ष्णा निम्नमध्यानुकारिणी पंचांगुलायता त्र्यं-
गुलविस्तीर्णा ॥ शलाकाः पंच कनकरजतताम्रलोहोद्भवा अंगुली च॥
तत्राद्ये प्रसादनेंऽजने स्नेहने च ॥ मध्या लेखने ॥ अंत्ये रोपणे ॥ मृ-
दुत्वादंगुल्येव प्रधानं ॥ अंतःसरुजेऽक्षिण सैव प्रयोज्या ॥ शेषा द-
शांगुला राजमाषस्थूलाः सुश्लक्ष्णास्तनुमध्या मुखयोर्मुकुलाकाराः
कलायपरिमंडलाश्च ॥ अथांजनं नातिशीतोष्णाभ्रतायां वेलायामु-
भयकालं च योज्यं ॥ तथा सततं नैव वा ॥ सरुजे चाक्षिण प्रावृष-
श्चादितरस्मिन् ॥ अन्यथांऽजनोद्विग्नसंकुचितेंऽतः सम्यगौषधं नानु-
प्रविशेत् ॥ तत्रैवमतिशीतादिषु यथास्वं दोषोत्क्लेशाद्विकारपरिवृद्धिः ॥
न च योज्यं क्रुद्धभीतशंकितशोकितश्रांतमात्राविरिक्तधूममद्यपीत-
दत्तनस्यरात्रिजागरितवेगितरुदितपिपासितज्वरितछर्दितांततांतनेत्रा-
भिहतशिरोरुजार्तशिरःस्नातानुदितादित्येषु ॥ एष्वंजनादूष्मोर्ध्वगः
संरंभाश्रुवेदनाविलत्वोपारागदूषिकानिस्तोदरुक्छ्रोन्मीलनश्वयथुशुक्र-

१ निम्नमध्यानुद्दानितीति क्वचित्पाठः

तिमिरादीन् जनयेत् ॥अथ समसुखोपविष्टस्योपविष्टो वामांगुष्ठेन व-र्त्मोत्तरमुत्क्षिप्य कृष्णभागस्याधः कनीनकादपांगं यावदंजनं नयेदन-ल्पमप्रभूतमनतितीक्ष्णमनच्छमसांद्रमकर्कशमद्रुतमविलंबितमतिति-र्यग्दृष्ट्यकंपितमघट्टितमनाक्रांतं च ॥ चूर्णं तु गतागतं कुर्या-त् ॥ अन्यथा हि रागाश्रुशुक्राद्युत्पत्तिः॥ ततोऽजनानुगमनायानुन्मी-लयन् शनैरंतश्चक्षुः संचारयेत् ॥ एवमप्यनुगच्छति वर्त्मनी किंचिच्चा-लयेत् ॥ न तु सहसोन्मेषणनिष्पीडनप्रक्षालनानि कुर्यात् ॥ सबाह्यो-त्क्लिष्टदोषस्तंभभयात् ॥ अपि च अपेतौषधसंरंभं निर्वृत्तं नयनं यदा ॥ व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ सचैलेनाथ नयनं स-व्यांगुष्ठेनदक्षिणं ॥ ऊर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शनैः शोध्यं समंततः॥दक्षिणां-गुष्ठकेनैवं शोध्यं सव्यं च लोचनं ॥ वर्त्मप्राप्तोऽजनाद्दोषो रोगान्कुर्या-दतोऽन्यथा ॥ तीक्ष्णांजनांते चैनं धूमं पाययेत् ॥ यस्यांजिते कं-डूजाड्योपदेहाः स्युस्तस्य तीक्ष्णमंजनं धूमं वा पुनरेवावचारयेत् ॥ एतदेव दुर्विरक्ताक्षिलक्षणं साधनं च ॥ अतिविरेकात्संतापनिस्तोद-शूलस्तंभघर्षाश्रुदारुणप्रतिबोधकषायवर्त्मताशिरोरुग्दृष्टिदौर्बल्यानि॥ तत्र शीतमाश्च्योतनं प्रत्यंजनं वा ॥ सम्यग्विरेकाद्यथास्वमामयोप-शमः सुखोन्मीलननिमीलनवातातपसहत्वानि चेति ॥ भवति चात्र ॥ रोपणादिष्वपि तथा योगादीननुचिंतयेत् ॥ दोषोदयानुसारेण प्रतिकुर्वीत तेषु च ॥ ॥ इत्याश्च्योतनांजनविधिर्नाम द्वात्रिंशोऽ-ध्यायः ॥ ३२ ॥

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ यन्नयनं परिताम्यति परिशुष्कं रूक्षं स्तब्धं जिम्हं निक्रमाविलमवनद्धं जी-र्णपक्ष्म तथाकृच्छ्रोन्मीलशिरोत्पातशिराहर्षार्जुनशुक्रतिमिराभिष्यंदा-धिमंथान्यतोवातवातपर्यायशुष्काक्षिपाकाल्पशोफादिरोगातुरमपगत-रागाश्रुदूषिकावेदनं तत्र तर्पणं योजयेत् ॥ न त्वशांतोपद्रवेऽक्षिणि ना-

अतिशीतोष्णवर्षदुर्दिने न नस्यानर्हेषु च ॥ तद्वत्पुटपाकमपि ॥ अथ दिवसस्याष्टमे भागे गते शेषे वा निर्वातातपरजोधूमे कृतनीलपीतान्यतरजवनिके[1] वेश्मनि जीर्णभक्तस्य सुखशयनगतस्योत्तानस्य सुमृदितमाषपिष्टकल्केन नेत्रकोशाद्बहिर्द्व्यंगुलोच्छ्रायावाधारौ परिमंडलावसंबाधौ समावपरिस्राविणौ कृत्वा तत्रोष्णोदकप्रविलीनं निमीलिते नेत्रे यथास्वौषधविपक्वं क्षीरं सर्पिः सर्पिर्मंडं वाऽवसेचयेदावर्त्मभ्रमान्यक्षिपक्ष्माणि भ्रूरोमाणि च ॥ततः शनैरस्योन्मेषमाचरतो मात्रा गणयेत् ॥ वर्त्मजेषु विकारेषु शतं संधिजेषु त्रीणि शुक्लजेषु पंच कृष्णजेषु सप्त दृष्टिजेष्वष्टौ सहस्रमधिमंथेषु॥प्रतिदोषं तु वाते सहस्रं पित्ते षट्शतानि कफे पंच स्वस्थकर्मणि च॥ततोऽस्यापांगदेशे शलाकयाऽऽधारद्वारं कृत्वा स्नेहं भाजने स्रावयेत्॥ अधारौ चापनीय कल्केनाक्षिकोशौ प्रमृज्य स्नेहेरितकफोपशांतये विरेचनं यथार्हं धूमं पाययेत्॥ सुखोदकप्रक्षालितमुखं चैनं यथाव्याधि भोजयेत् ॥ आतपाकाशभास्वद्दर्शनानि च परिहरेत् ॥ अनेन विधिना प्रत्यहं वायावेकांतरं रक्तपित्तयोर्द्व्यंतरं कफे स्वस्थे च॥यथादोषोत्कर्षं संसर्गसंनिपातयोः॥ एवमेकाहं त्र्यहं पंचाहं वा कुर्यादातृप्तेर्वा ॥ तृप्तातृप्तातितृप्तलिंगानि तु क्रमात्स्वास्थ्यवातपित्तकफविकारैरादिशेत् ॥ यदा तु सम्यग्योगप्राप्तं तर्पणं भवति तदा तद्विधेष्वेव रोगेषु पुटपाकं विदध्यात् ॥ स त्रिविधः ॥ स्नेहनो लेखनः प्रसादनश्च ॥ तत्र स्नेहनमानूपसाधारणमांसमेदोमज्जवसाभिः स्वादुद्रव्यैश्च क्षीरपिष्टै रूक्षेऽक्षिणि प्रयोजयेत् ॥ लेखनं जांगलमृगपक्षिमांसयकृद्भिर्मुक्ताप्रवालशंखताम्रायःसमुद्रफेनकासीसस्रोतोजसैंधवादिभिश्च लेखनद्रव्यैर्दधिमस्तुपिष्टैः स्निग्धे ॥ प्रसादनीयं तु जांगलमृगपक्षियकृन्हृदयमज्जवसाभिर्मधुरद्रव्यैश्च स्त्रीस्तन्यक्षीराज्यपिष्टैः ॥ स तु वातपित्तरक्तदृष्टिदौर्बल्यप्रणाशनः कफ-

१ प्रतिसीराजवनिकास्यात्तिरस्करणी च सेत्यमरः [१६६ा]

विरुद्धः ॥ अथ बिल्वमात्रं वेसवारीकृतं मांसपिंडं तन्मात्रेणैवौषधपिंडेन संसृष्टैरेरंडपटोलपत्रैः स्नेहनादिषु क्रमाद्वेष्टयित्वा कुशमुंजसूत्रान्यतमेन वेष्टयेत् ॥ मृत्प्रलेपनं चात्र द्व्यंगुलोत्सेधं कृत्वा धवधन्वनमधूकन्यग्रोधकाश्मर्यराजादनार्जुननक्तमालपाटलीनामन्यतमैः काष्ठैः शकृता वा गोमहिषयोः पचेत् ॥ अग्निवर्णं चैनमपनीय विगतमृत्सूत्रपत्रं कृत्वा वस्त्रेण पीडयेत् ॥ तेन रसेन सायं तर्पणवत्पूरयेन्नेत्रे ॥ धारयेच्च स्निग्धे शतद्वयं मात्राणां लेखने शतं प्रसादने त्रीणि शतानि ॥ तर्पणादेव धूमपानं प्रसादनवर्जं ॥ सुखोष्णौ च पूर्वौ ॥ शीतः प्रसादनः पुटपाकस्त्वेकाहं द्व्यहं त्र्यहं वा योज्यः ॥ द्विगुणश्च तर्पणपुटपाकयोः परिहारः ॥ बद्धाक्षश्च मालतीमल्लिकाकुसुमैर्निशां निवसेत् ॥ तथा पक्ष्मालिसारेऽपि पुटपाकस्यायमेव विधिरिति ॥ भवति चात्र ॥ सेकेंऽजने तर्पणे च पुटपाके च ये गदाः ॥ जायेरन्विधिविभ्रंशाद्यथास्वं तान्प्रसाधयेत् ॥ इति तर्पणपुटपाकविधिर्नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथातो यंत्रशस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मनःशरीरबाधकराणि शल्यानि ॥ तेषां नानाविधानां नानाप्रदेशविनिविष्टानामाहरणेऽभ्युपायो यंत्राण्यर्शोभगंदरादिषु च शस्त्रक्षाराग्न्यवचारणे शेषांगरक्षणे च ॥ तथा बस्तिप्रणयनादौ शृंगालाबुघटिकादयो जांबवौष्ठादीनि ॥ अन्यान्यपि चानेकरूपाण्यनेककार्याणि स्वस्थातुरोपकरणानि ॥ अतः कर्मवशात्तेषामियत्ताऽवधारणमशक्यं ॥ अन्ये पुनरेकोत्तरं यंत्रशतमित्याचक्षते ॥ इह तु समासतः षोढा निर्दिश्यंते ॥ स्वस्तिकसंदंशतालनाडीशलाकाख्यान्यनुयंत्राणि च ॥ तत्र स्वस्तिकयंत्राणि कंकसिंहगृध्रकुररादिविविधव्यालमुखान्याकारानुगताभिधानानि ॥ प्रायशो लौहान्यष्टादशांगुलानि ॥ मसूराकारभांतैः कीलैरवबद्धानि मूलेंऽकुशैवदावृत्तवारंगाण्यस्थिविदष्टशल्योद्धरणार्थानि ॥ तेषां सिंहव्याघ-

---

१ अंकुशवदावृत्तं वक्रं वारंगं ग्रहणस्थानं येषांतानि ॥

भुजंगमकरादिमुखानि दृश्यवारंगेषु शल्येषु प्रयोजयेत् ॥ इतरेषु तु यथायोगं व्रणाकारानुरोधेन कंककाककुररादिमुखानि ॥ सनिबंधनो-निर्निबंधनश्च षोडशांगुलौ संदंशौ द्वौ भवतः ॥ तौ त्वङ्मांससिरास्नायुगतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते ॥ तथाऽन्यः संदंशः षडंगुलोऽर्धांगुलविस्तृतो वक्रद्विबाहुरंगुष्ठांगुलिप्रांतसमागमाकृतिः सूक्ष्मशल्याक्षिपक्ष्मव्रणाधिमांसाहरणे ॥ तद्वच्च मुचुंडी सा तु ऋजुश्लक्ष्णा सूक्ष्मदंता सकद्विभुजा मूले रुचकनद्धा वलयपीडनाच्छिन्नामशेषगंभीरव्रणाधिमांसाहरणे ॥ तालयंत्रे अपि द्वे द्वादशांगुले ॥ मत्स्यगलतालकवदेकतालकद्वितालके कर्णनाडीशल्याहरणार्थे ॥ नाडीयंत्राणि सुषिराण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्यनेकतोमुखान्येकतोमुखानि च भवंति ॥ स्रोतोगतशल्यदर्शनाहरणार्थं रोगदर्शनार्थं क्रियासौकर्यार्थमाचूषणार्थं चेति ॥ तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि यथायोगप्रदीर्घाणि च कुर्यात् ॥ कंठशल्यदर्शनार्थं नाडीं दशांगुलायतां पंचांगुलपरिणाहां ॥ द्विकर्णस्य तु वारंगस्य संग्रहार्थं त्रिच्छिद्रमुखां नाडीं तत्प्रमाणतः कुर्यात् ॥ तथा चतुष्कर्णस्य पंचच्छिद्रमुखां ॥ शल्यनिर्घातनीं तु पद्मकर्णिकाकारशीर्षां द्वादशांगुलां त्र्यंगुलसुषिरां ॥ अर्शोयंत्रं त्रिविधं ॥ तल्लौहं दांतं शार्ङ्गं वार्क्षं वा गोस्तनाकारं चतुरंगुलायतं हस्ततलायतमेकं पंचांगुलानि परिणाहेन पुंसां ॥ षडंगुलानि स्त्रीणां ॥ द्विच्छिद्रं दर्शनार्थमेकच्छिद्रं कर्मणि ॥ तथाहि ॥ सुखेन दर्शितं शस्त्रक्षाराग्न्यनतिक्रमश्च छिद्रं तु त्र्यंगुलायतमंगुष्ठोदरविस्तारं ॥ यदंगुलमवशिष्टं तस्याधोऽर्धांगुलमुपरि तथाऽर्धांगुलोच्छ्रितोद्वृत्तकर्णिकं ॥ तृतीयं तु तादृशमेव शम्याख्यं पार्श्वच्छिद्ररहितं पीडनार्थं ॥ भगंदरे तु छिद्रादूर्ध्वमोष्ठमप-

---

१ अत्र तालशब्देन प्रदेशउच्यते ॥ तेन एकतालमेकप्रदेशो यस्यतेदकतालं ॥ द्वे ताले प्रदेशौ यस्यतद्वितालकं ॥ एतेन मत्स्यशकलवत्यतनु मखैकप्रदेशमेकतालं ॥ मत्स्य शकलवत्प्रतनुमुखद्विप्रदेशं द्वितालमित्युक्तं ॥ परिणाहस्तु कर्णादिप्रवेशी ज्ञेयइतिहेमाद्रिः

मीय कुर्वीत॥तद्वच्च घ्राणार्शोर्बुदयंत्रं नाड्याकारं द्व्यंगुलायतमेकच्छिद्रं
प्रदेशिनीपरिणाहं ॥ तथाऽगुलित्राणकमंगुलिप्रवेशनं किंचित्स्थूल-
वृत्तौष्ठमूर्ध्वाधश्छिद्रं गोस्तनाकृति चतुरंगुलं दांतं शार्ङ्गं वार्क्षं वा ॥
तत् दृढेन सूत्रेण मणिबंधप्रतिबद्धमास्यविकासने योज्यं ॥ योनि-
व्रणदर्शने यंत्रं षोडशांगुलं मध्ये सुषिरं चतुर्भित्तं चतुःशलाकं सं-
चारिण्या मुद्रयोर्ध्वं निबद्धमुत्पलमुकुलवक्त्रं मूले शलाकाऽऽक्रम-
णादूर्ध्वविकासि च ॥ नाडीव्रणप्रक्षालनाभ्यंजनयंत्रे षडंगुले ब-
स्तियंत्राकारे मुखतोऽकर्णिके मूलमुखयोरंगुष्ठकलायप्रवेशस्रोतसी ॥
दकोदरे नाडीमुभयतोद्वारां पिच्छनाडीं वा युंज्यात् ॥ स्नेहवस्त्यु-
त्तरबस्तिप्रधमनधूममूत्रवृद्धिरुद्धमणिकप्रभृतिषु यथास्वमेव च यं-
त्राण्युक्तानि ॥ शृंगं तु ह्रस्वमध्यदीर्घमष्टदशद्वादशांगुलायतं त्र्यंगु-
लप्रवेशमुखमग्रे सर्षपोपमच्छिद्रं तनुचर्मनद्धं चूचुकाकारं च ॥ तद्वा-
तपित्तरक्तासृग्दुष्टस्तन्याचूषणार्थं ॥ श्लेष्मरक्तचूषणार्थस्त्वलाबुः ॥
स द्वादशांगुलदीर्घोऽष्टादशांगुलपरिणाहस्त्रिचतुरंगुलवृत्तसमुच्छ्रितमु-
खः परिवेष्टितप्रदीप्तकुशबल्वजपिचुगर्भश्च प्रयोज्यः ॥ तद्वदेव च
मानकर्मभ्यां घटी ॥ सा तु गुल्मोन्नमनविलयनार्थं च ॥ शलाका-
यंत्राण्यपि नानाकृतीनि नानार्थानि यथायोगदीर्घपरिणाहानि च
भवंति ॥ तेषामेषणकर्मणी द्वे गंडूपदमुखे ॥ स्रोतोगतशल्याहरणा-
र्थेऽष्टांगुलनवांगुले द्वे मसूरदलमुखे ॥ षट् शंकवः ॥ तेषां व्यूहनार्थौ
द्वादशषोडशांगुलौ द्वावहिफणामुखौ ॥ तथा चालनार्थौ दशद्वादशांगु-
लौ शरपुंखमुखौ॥आहरणार्थौ बडिशमुखौ ॥तथा गर्भशंकुः शंकुतुल्यो
ऽष्टांगुलः प्रणताग्रो मूढगर्भाहरणे ॥ तथा सर्पफणाग्रवदेकाग्रवक्त्रं न-
दारव्यमश्मर्याहरणार्थं ॥ तथा दंतनिर्घातनं चतुरंगुलं शरपुंखमुखं
स्थूलवृत्तमांतं ॥ षट् कार्पासकृतोष्णीषाणि विविधव्रणक्लेदक्षारप्र-

---

१ अष्टांगहृदये तु ॥ त्र्यंगुलास्यं भवेच्छृंगं चूषणेऽष्टादशांगुलमित्येकमेव शृंगमुक्तं

मार्जनक्रियासु ॥ तेषामपि दूरासन्नघ्राणव्रणोपयोगिनी षड्दशांगु-
ले द्वे ॥ तद्वदेव कर्णेऽष्टांगुलनवांगुले द्वे ॥ पायौ दशद्वादशांगुले द्वे ॥
कर्णशोधनं स्रुवमुखमश्वत्थपत्राग्रं ॥ तथा क्षाराग्निकर्मार्थं जांबवौष्ठा-
नि द्वादशदशाष्टांगुलानि क्रमाद्यंगुलांगुलार्द्धांगुलफलानि ॥शलाकाश्च
स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वमध्याः ॥ अंत्रवृद्धावर्द्धेंदुवक्त्रा मध्योर्ध्वनिर्गतश-
लाकाग्रहणा ॥नासार्शोर्बुदयोः कोलास्थिदलमात्रमुखा खल्लीतीक्ष्णो-
ष्ठा ॥ क्षारविषौषधप्रणिधानाय च दर्व्यस्तिस्रोऽष्टांगुला दर्व्याकाराः
कनीनिकाऽनामिकामध्यमांगुलीनखपरिमाणनिम्नमुखाः ॥ तथाऽञ्ज-
लिकोऽञ्जलिस्थाना ॥ उत्तरबस्त्यंजनादिषु यथायथमेवोपदिष्टानि ॥
अनुयंत्राण्ययस्कांतरज्जुवस्त्राश्ममुद्गरपाणिपादतलांगुलिजिह्वा
दंतनखमुखशाखाबालत्वलोष्मकालपाकहर्षभयानि ॥ एतानि देहे
सर्वस्मिन्देहस्थावयवेऽपि वा ॥ संधौ कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं प्र-
योजयेत् ॥ यंत्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणबंधनव्यूहनवर्तनचालनविव-
रणपीडनमार्गशोधनविकर्षणाहरणव्यंजनोन्नमनविनमनभंजनोन्मथ-
नाचूषणैषणदारणर्जुकरणप्रक्षालनप्रधमनांजनप्रमार्जनानि बाहुल्येन
चतुर्विंशतिर्भवंति ॥ निवर्तते साध्ववगाहते च ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च-
यस्मात् ॥ यंत्रेष्वतः कंकमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वविकारि यच्च ॥
शस्त्राणि षड्विंशतिर्भवंति ॥ तद्यथा ॥ दंतलेखनमंडलाग्रवृद्धिपत्रो-
त्पलपत्राध्यर्द्धधारमुद्रिकाकर्तरीसर्पवक्त्रकरपत्रकुशपत्राटामुखांतर्मु-
खशरारिमुखत्रिकूर्चकुठारिकाव्रीहिमुखशलाकावेतसपत्राराकर्णव्यध-
नसूचीसूचीकूर्चखजैषण्यवडिशनखशस्त्राणि ॥ प्रायशश्च तानि षडंगु-
लानि सुध्मातावर्तितायोघटितान्युत्पलपत्रनीलानि सुग्रहाणि सुरूपा-
णि सुधाराणि सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि प्रत्येकं च प्रायो द्वित्रा-
णि स्वप्रमाणार्द्धचतुर्थभागफलानि तानि व्याधिदेशवशात्प्रयुंजीत ॥

१ शुष्कमलशोधनार्थं

॥ तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण यंत्रवद्व्याख्याताः ॥ तत्र द्वयमाद्यं लेखने ॥ वृद्धिपत्रादीनि त्रीणि पाटने चत्वारि भेदने ॥ मंडलाग्रादीन्यष्टौ छेदने ॥ कुशपत्रादीनि पंच प्रच्छाने ॥ कुठारिकादीनि षड् व्यधने ॥ तेषामाराव्रीहिमुखे भेदने छेदने ॥ सूच्यः सीवने ॥ सूचीकूर्चः कुट्टने ॥ खजो मथने ॥ एषण्येषणे भेदने च ॥ बडिशो ग्रहणे ॥ नखशस्त्रमुद्धरणे छेद्यभेद्यलेख्यप्रच्छानेषु च ॥ इति द्वादशविधे कर्मण्युपयोगः ॥ विशेषतस्तु दंतलेखनं यवार्धनखचतुरस्रमेकधारं दंतशर्करालेखने ॥ मंडलाग्रं प्रदेशिन्यंतर्नखविस्तृतफलं लेखनविच्छेदनयोर्वर्त्मरोगोत्सन्नदंतमांसदुर्निविष्टव्रणगलशुंडिकादिषु प्रयोज्यं ॥ वृद्धिपत्रं क्षुराकारं तत्तून्नते गंभीरे वा श्वयथावृजु सूक्ष्माग्रमिष्टं ॥ विपरीते तु पृष्ठतोऽवनतधारं ॥ अंगुलीशस्त्रकं मुद्रिकानिर्गतमुखं वृद्धिपत्रमंडलाग्रांतर्धारान्यतमतुल्याऽर्धांगुलायतधारं प्रदेशिनीप्रथमपर्वप्रमाणार्पणवृत्तमुद्रिकं दृढसूत्रप्रतिबद्धं कंठरोगेषु प्रयुज्यते ॥ कर्तरी त्रिभागपाशा नखस्नायुकेशसूत्रच्छेदनार्थं ॥ सर्पवक्त्रं वक्रमर्धांगुलफलं घ्राणकर्णार्शोऽर्बुदच्छेदनार्थं ॥ करपत्रं दशांगुलं द्व्यंगुलविस्तारं सूक्ष्मदंतं खरधारं सुत्सरुनिबद्धमस्थिच्छेदनार्थं ॥ कुशपत्राटामुखे द्व्यंगुलफले ॥ अंतर्मुखमर्धचंद्राकाराध्यर्धांगुलफलं ॥ कुठारिका पृथुदंडा गोदंताकाराऽर्धांगुलफलाऽस्थ्याश्रितसिराव्यधार्था ॥ व्रीहिमुखमध्यर्धांगुलफलं मांसलप्रदेशसिराव्यधार्थं बध्मोदरगुल्मविद्रध्यादिव्यधनभेदनार्थं च ॥ शलाकोभयतोमुखी कुरबकमुकुलाग्रा ताम्रमयी लिंगनाशव्यधार्था ॥ आरा चतुरस्राऽर्धांगुलवृत्तमुखा तावत्प्रवेशा बहलकर्णपालीव्यधार्था पक्वामशोफसंदेहभेदनार्था च ॥ कर्णव्यधनं त्र्यंगुलायतमंगुलसुषिरं घनं वा यूथिकामुकुलाग्रं ॥ सूच्यस्तिस्रो वृत्ता निगूढदृढपाशाः ॥ तत्र मांसलेष्ववकाशेषु त्र्यंगुला त्र्यस्राग्रा ॥ संध्यस्थिमर्मेष्वल्पमांसेषु च द्व्यंगुला वृत्ता ॥ पक्वामाशय-

योर्मर्मसु च सार्द्धद्व्यंगुला धनुर्वक्रा व्रीहिमुखा च ॥ सूचीकूर्चौ हस्तीकमूलोऽग्रे सुनिबद्धसप्ताष्टसूचिकः कुष्ठश्वित्रव्यंगेंद्रलुप्तादिषु ॥ खजस्त्वर्द्धांगुलायतोऽष्टकंटकमुखस्ताम्रो लौहो वा नासाभ्यंतरतः शोणितमोक्षणार्थः ॥ एषण्यौ द्वे सुश्लक्ष्णस्पर्शे ॥ तयोरेकाऽष्टांगुला गतिकोशशल्यस्रावयत्सु व्रणेषु सुषिरान्वेषणे ॥ अन्या सूचीसंस्थाना क्षारार्क्तसूत्रप्रतिबद्धा नाडीनां भगंदरगतीनां च भेदने ॥ बडिशोऽत्यवनतमुखः सूचीतीक्ष्णाग्रो ग्रहणे गलशुंडिकार्मादेः ॥ नखशस्त्रमष्टांगुलमेकतोऽश्वकर्णमुखमन्यतो वत्सदंतमुखं सूक्ष्मशल्योद्धृतौ ॥ अनुशस्त्राणि तु जलौकःक्षाराग्निसूर्यकांतकाचस्फटिककुरुविंदनखशाकशेफालिकादिखरपत्रसमुद्रफेनशुष्कगोमयादीनि ॥ स्वबुद्ध्या च विकल्प्य विविधानि यंत्रशस्त्राणि तत्कर्माणि चोपकल्पयेत् ॥ हस्तएव चात्र प्रधानतमस्तदधीनत्वाद्यंत्रशस्त्राणां ॥ तत्र दीर्घ-ह्रस्वस्थूलवक्रतनुवक्रविषमग्राह्यग्राहिशिथिलता इत्यष्टौ यंत्रदोषाः ॥ तथाऽऽद्याः पंच कुंठखंडखरधारताश्चेत्यष्टावेव शस्त्रदोषाः ॥ अन्यत्र करपत्रात् ॥ तत्र क्षारेण पायितं शस्त्रं शरशल्यास्थिच्छेदनेषूदकेन मांसच्छेदने तैलेन पाटनभेदनेषु सिराव्यधस्नायुच्छेदनेषु च प्रयुंजीत ॥ धारा पुनश्छेदनानामासुरी लेखनानामर्द्धमासुरी व्यधनानां विस्रावणानां च कौशिकी ॥ तेषां छेदनभेदनलेखनानां वृंतसाधारणे भागे प्रदेशिनीमध्यमांगुष्ठैः सुसमाहितं गृण्हीयात् ॥ वृंताग्रे विस्रावणानि ॥ प्रदेशिन्यंगुष्ठकाभ्यां हस्ततलप्रच्छादितवृंताग्रं व्रीहिमुखं मुखे ॥ मूलेष्वाहरणार्थानि ॥ पाशस्योपरि मध्ये संदंशं कर्तरीं च ॥ शेषाण्यपि यथायोगं क्रियासौकर्येण ॥ निशानी तु तेषां सुश्लक्ष्णशिलिका माषमुद्गप्रभा ॥ धारासंस्थापनं च शाल्मलीफलकं ॥ नचाविगतशास्त्रोऽप्यकृतयोग्यः सुबहुशो वाऽप्य-

१ अकृताभ्यासः

दृष्टकर्मा शस्त्रकर्मणि प्रवर्त्तेत सिरास्नायुमर्मादिन्यासत्वाद्देहस्य ॥
तस्मात्सरोम चर्मपुष्पफलालाबूत्रपुसोदकपंकपूर्णदृतिबस्तिवर्ध्ममांस-
पेशिकोत्पलनालादिषु यथार्हमाहरणादियोग्यां कुर्यात् ॥ तथा घट-
पार्श्वस्रोतस्यंभोभिः पूर्णेन नेत्रेण बस्तिपीडनयोग्यां ॥ अपिच ॥
पुस्तकारी भिषग्बुभुत्सुः पुरुषं संपूर्णगात्रमविषहतमदीर्घव्याधिपीडितं
निष्कृष्टांत्रमवहंत्यामापगायां मुंजवल्वजवेष्टितं पंजरस्थमप्रकाशे देशे
कोथयेत् ॥ तं सम्यक् प्रकुथितं चोद्धृत्यापतदेहं कृत्वोशीरवेणुकूर्चादी-
नामन्यतमेन शनैः शनैरवघृष्य त्वगादीन् सर्वानेवबाह्याभ्यंतरानंगसि-
रास्नाय्वादीनवयवानाचार्योपदर्शितेनागमेन चक्षुषा च लक्षयेत् ॥ इति
शास्त्रेण यद्दृष्टं दृष्टं प्रत्यक्षतश्च यत् ॥ समागतं तदुभयं भूयो ज्ञानं वि-
वर्द्धयेत् ॥ स्यान्नवांगुलविस्तारः सुघनो द्वादशांगुलः ॥ क्षौमपत्त्रो-
र्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥ विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सांतरोर्णास्थश-
स्त्रकः ॥ शलाकापिहितास्यश्च शस्त्रकोशः सुसंचयः ॥ ॥ इति पंच-
शस्त्रविधिर्नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथातो जलौकोविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ नृपाढ्यभी-
रुसुकुमारबालस्थविरनारीणामसृग्विस्रावणाय जलौकसो योजयेत् ॥
तास्तु द्विविधाः सविषा निर्विषाश्च ॥ तत्र दुष्टांबुसर्पमंडूकमत्स्यादिश-
वकोथमूत्रपुरीषजा रक्तश्वेतातिकृष्णतनुस्थूलचपलपिच्छिलाः स्थूल-
मध्यारोमशाः शक्रायुधवद्विचित्रोर्ध्वराजीचिता वा सविषाः ॥ तद्दंशा-
द्दाहशोफपाककंडूपिटिकाविसर्पज्वरमूर्च्छाश्वित्रोत्पत्तिः ॥ तत्र विष-
पित्तरक्तहरां क्रियां कुर्वीत ॥ पद्मोत्पलसौगंधिकादिसुगंधविमलविपु-
लसलिलशैवालजाःशैवालश्यावा निलोर्ध्वराजयो वृत्ताश्च निर्विषाः ॥
सर्वासां च परं प्रमाणमष्टादशांगुलानि ॥ तत्र चतुःपंचषडंगुला नृषु यो-
जयेत् ॥ गजवाजिष्वपराः ॥ ताः सुकुमारास्तनुत्वचो ऽल्पशिरस्का

१ भिषग्बुभुत्सुरितिपाठः

बृहदधरकायाश्च स्त्रियः॥ विपरीताः पुमांसोऽर्द्धचंद्राकृतिपुरोवृत्ताश्च॥ तत्र बहुदोषेषु चिरोत्थितेषु चामयेषु पुमांसो योजयितव्याः॥ स्त्रियो विपरीतेषु॥ जलौकसस्त्वार्द्रचर्मोद्युपायैर्गृहीत्वा सुरभिपंकगर्भे नवे घटेऽस्थापयेत्॥ शृंगाटककसेरुकशालूकशैवालमृणालवल्लूरमृत्स्नापुष्करबीजचूर्णं स्वादुशीतस्वच्छं च तोयमन्नपानार्थे ताभ्यो दद्यात्॥ लालादिकोथपरिहारार्थमेव च त्र्यहात्त्र्यहात्पूर्वमन्नपानमपनीयान्यत्प्रक्षिपेत्॥ पंचाहाच्च तद्विधएव घटांतरे ताः संचारयेत्॥ तासां तु दुष्टशोणितासृग्वमनात्प्रततपातनाच्च मूर्च्छा भवति॥ तासामंसोभिः पूर्णभाजनस्थानामचेष्टयाऽऽहारानभिलाषेण च ज्ञात्वा ता विवर्जयेत्॥ इतरास्तु हरिद्रासर्षपकल्कांभसि मुक्तपुरीषा अवंतिसोमे तक्रे वा पुनश्च समाश्वासिता जले सुखोपविष्टस्य संनिविष्टस्य वा मृद्गोमयचूर्णाभ्यामनुसुखं विरूक्ष्य दंशदेशं योजयेत्॥ अलगंतीषु क्षीरघृतनवनीतरुधिरान्यतमबिंदून्न्यसेत्प्रच्छेद्वा॥ अश्वखुरवच्च वक्त्रं निवेश्योन्नतस्कंधा दशंति यदा च शिशुवच्चूषंत्याशिरःस्पंदोर्मिवेगैः पिबंति तदा मृदुवाससा प्रच्छादयेत्॥ सेचयेच्चांभसाऽल्पाल्पं॥ यथा च हंसः क्षीरोदकात्क्षीरमादत्ते॥ तद्वदुत्क्लिष्टे रक्ते जलौकाः प्राग्दुष्टमसृक्॥ यदा च तद्दंशे तोदः कंडूर्वा तदा शुद्धरक्तरक्षणार्थमपनयेत्॥ लौल्याच्च दंशममुंचंत्याः क्षौद्रं लवणचूर्णं वा मुखे दद्यात्॥ पतितां तु तंदुलकंडनोपदिग्धगात्रीं तैललवणाक्तमुखीं पुच्छादामुखमनुलोमं शनैः पीडयन् सम्यग्वामयेत्॥ ततः पूर्ववत्सन्निदध्यात्॥ सप्तरात्रं च ताः पुनर्न पातयेत्॥ अशुद्धे तु रक्ते मधुना गुडेन वा दंशान्किंचिद्विघट्टयन् स्रावयेत्॥ स्रुतरक्तस्य च तथा दंशं शीताभिरद्भिः प्रक्षाल्य सर्पिःपिचुनाऽवगुंठयेत्॥ स्थिररक्तं चोत्क्लिष्टशोणितशेषप्रसादनाय कषायमधुरशिशिरैः सघृतैः प्रदेहैः प्रदिह्यात्॥ तत्र योगादीन् सिराव्यधवदुपलक्षयेत्प्र-

तिकुर्वीत च ॥ दुष्टरक्तापगमाच्छ्वयथुशैथिल्यं दाहरागशूलोपश-
मश्च ॥ रक्तं तु पित्तेन दुष्टमलाबुघटिकाभ्यां न निर्हरेदग्निसंगाद्वात-
कफाभ्यां च दुष्टं निर्हरेत् ॥ तथा कफेन न शृंगेण स्कन्नत्वाद्वात-
पित्ताभ्यां तु दुष्टं निर्हरेत् ॥ अथ प्रच्छाद्यांगं तनुवस्त्रपटलावनद्धमां-
तेन शृंगेण चूषेत् ॥ तथा प्रदीप्तपिचुगर्भाभ्यामलाबुघटिकाभ्या-
मिति ॥ भवति चात्र ॥ गात्रं बध्वोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समं ॥
स्नायुसंध्यस्थिमर्माणि त्यजन्प्रच्छानमाचरेत् ॥ अधोदेशप्रविसृतैः
पदैरुपरिगामिभिः ॥ न गाढघनतीर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत् ॥ प्रच्छाने-
नैकदेशस्थं सुप्तं शृंगाद्यैर्निर्हरेत् ॥ ग्रथितं तु जलौकोभिरसृगन्या-
पि सिराव्यधैः ॥ प्रच्छानं पिंडिते वा स्यादवगाढे जलौकसः ॥ त्व-
क्स्थेऽलाबुघटीशृंगं सिरैव व्यापकेऽसृजि ॥ वातादिधाम वा शृंगज-
लौकोऽलाबुभिः क्रमात् ॥ स्रुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोप-
तः ॥ सतोदकंडूः शोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ॥ ॥ इति जलौ-
कोविधिर्नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथातः सिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ बहवो हि र-
क्तावसेचनोपायाः प्रागभिहितास्तेषामन्येषां च विरेकादीनामुपक्र-
माणां तत्साध्येष्वामयेषु सिराव्यधः प्रधानं ॥ अमुना हि ते समू-
लाः शोषमायांति केदारसेतुभेदेन शाल्यादयइव ॥ तथाच ॥ सिरा-
व्यधश्चिकित्सार्द्धं संपूर्णं वा चिकित्सितं ॥ शल्यतंत्रे स्मृतो यद्वद्ब-
स्तिः कायचिकित्सिते ॥ यथा रक्तमधिष्ठानं विकाराणां विकारिणां ॥
अन्यन्न हि तथा दूष्यं कर्मैदं प्रथमं ततः ॥ तत्रांबुशारीरमाहारसारमूलं
रसाख्यमविकृतमविकृतेन तेजसा रंजितमिंद्रगोपाकारं च शशशोणित-
गुंजाफलालक्तकपद्मसुवर्णवर्णं धौतं च विरज्यमानं मधुरमीषल्लवणं
स्निग्धमशीतोष्णं गुरु पित्तैकचयप्रकोपोपशमनं सौम्याग्नेयं प्रकृत्या
रक्तमाहुस्तद्वा दूष्यं ॥ दोषमिति केचित् ॥ उभयात्मकमन्ये ॥ तच्चैवं-

विधमेव विधिवदाहारविहाराभ्यासाद्विशुद्धं बलवर्णसुखायुषां योनि ॥
इतरथा पुनः शरत्कालस्वभावादेव वा प्रकुपितमभिष्यंदाधिमंथशुक्रार्मति
मिररक्तराजीशिरस्तोदभेददाहकंडूकर्णरोगमुखपाकपूतिघ्राणास्योपदे-
हगलगुल्मप्लीहविद्रधिवीसर्पज्वररक्तपित्तकुष्ठपिटिकाश्लीपदोपदंशशो-
फवातशोणितरक्तमेहक्षुद्ररोगाग्निस्वरनाशांगगौरवसादारोचकाम्लोद्गा-
रलवणास्यताक्रोधमोहस्वेदमदमूर्च्छासन्यासकंपतंद्रादीनां॥ ये च शी-
तोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैः सर्वदोषप्रतिपक्षैः सम्यगप्युपक्रांताः साध्या अपि
न सिध्यंति ते च रक्तप्रकोपजाः ॥ तस्मात्तेष्वत्युद्रिक्तरक्तविस्रावणाय
यथास्वं सिरां विध्येत् ॥ न तु स्नेहपीतकृतपंचकर्मान्यतमगर्भिणीसूति
काजीर्णिकामलाक्लीबोनषोडशातीतसप्ततिवर्षाभिघातातिस्रुतरक्तादु-
ष्टरक्तातिस्निग्धास्विन्नातिस्विन्नाक्षेपकपक्षाघातातिसारछर्दिश्वासका-
सोदररक्तपित्तार्शःपांडुरोगसर्वांगशोफपीडितानां ॥ न चाव्यधनीयायं
त्रितानुत्थिताः सिरा न तिर्यङ्न चातिशीतोष्णवाताभ्रेषु ॥ तत्र स्नेह-
पीतादिषु सम्यग्विद्धा अपि सिरा न स्रवंत्यतिस्रवंति वा ॥ सम्यक्
स्निग्धस्विन्नस्य पुनर्नवीभूता दोषाः शोणितमनुप्रविष्टाः सम्यक् प्रच्य-
वंते ॥ न त्वेवं निषेधो विषसंसृष्टोपसर्गात्ययिकव्याधिषु ॥ प्रति रोगे तु
व्यधं प्रति विभागः ॥ शिरोनेत्ररोगेषु ललाटस्था उपनासस्था ऽपांगस्था
वा ॥ कर्णरोगेषु परितः कर्णौ ॥ नासारोगेषु नासाग्रे प्रतिश्याये तु
नासाललाटस्थाः ॥ मुखरोगेषु जिव्हौष्ठतालुहनुगाः ॥ जत्रूर्ध्वं ग्रंथिषु
ग्रीवाकर्णशंखमूर्द्धगाः॥अपस्मारे हनुसंधिमध्यगाः॥उन्मादे तूरोपांग-
ललाटगाः ॥ विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनांतरस्थाः ॥ चतुर्थके
स्कंधाधोगतानामन्यतरपार्श्वाश्रयां ॥ तृतीयकेंऽसयोरंतरे त्रिकसंधि-
मध्यगतां ॥ प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोण्योः समंताद्व्यंगुले ॥ निर्दं-
तोपदंशशुक्रव्यापत्सु मेढ्रे ॥ गलगंडऊरुमूलसंश्रितां ॥ गृध्रस्यां जानु-

१ पुनर्द्रवीभूताइतिपाठः

स्कंधेरुपर्यधो वा चतुरंगुले ॥ अपच्यामिंद्रबस्तेरधस्ताद्द्व्यंगुले ॥ क्रोष्टुकशीर्षसक्थिवातरुजासु गुल्फस्योपरि चतुरंगुले ॥ श्लीपदेषु यथास्वं वक्ष्यते ॥ पाददाहहर्षचिप्प्यवातशोणितवातकंटकविपादिकापाददारीप्रभृतिषु पादरोगेषु क्षिप्रमर्मणउपरिष्टात् द्व्यंगुले ॥ एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु वामबाह्वाभ्यंतरतो बाहुमध्ये प्लीहोदरे ॥ एवमेव च दक्षिणबाहौ यकृदाख्ये ॥ तथा कासश्वासयोरप्यादिशंति ॥ गृध्रस्यामिव विश्वाच्यां ॥ बाहुशोषावबाहुकयोरप्येके ॥ अदृश्यमानासु चैतास्वतिप्रवृद्धव्याधेरन्यव्याध्युक्तानामपि यथासन्नं व्यधः ॥ प्रागेव चोपकल्पयेच्छयनासनोदकुंभवस्त्रपट्टादि ॥ तथायथालाभं च तगरैलाशीतशिवकुष्ठपाठाविडंगभद्रदारुत्रिकटुकागारधूमहरिद्रार्कांकुरनक्तमालचूर्णमसृक्स्रावणाय ॥ असृक्स्थापनाय च रोध्रमधुकप्रियंगुपत्तंगगैरिकरसांजनशाल्मलीशंखयवगोधूममाषचूर्णं ॥ वटाश्वत्थाश्वकर्णपलाशबिभीतकसर्जार्जुनधन्वनधातकीसालसारारिमेदतिंदुकत्वगंकुरनिर्यासश्रीवेष्टकमृत्कपालमृणालांजनचूर्णं ॥ क्षौममषीलाक्षासमुद्रफेनचूर्णं वा तथाऽन्यच्चातिसृतरक्तव्यापत्प्रतीकारोपकरणं ॥ सज्जोपकरणो हि न वैद्यो मोहमाप्नोति ॥ अथ कृतस्वस्त्ययनमातुरं व्याधिबलसात्म्याद्यपेक्ष्य स्निग्धं जांगलरसं यवागूं च पाययित्वा मुहूर्तमात्रमाश्वासितं पूर्वाह्णेऽपराह्णे वाऽङ्गारातपोष्मबाष्पान्यतमस्विन्नं जानूच्छ्रिते मृदावासने जानुनिहितकूर्परं समस्थितपादं प्रत्यादित्यमुपवेशयेत् ॥ केशांते च प्लोतचर्मवल्कपट्टान्यतमेन बध्नीयात् ॥ ततश्चायतेन वस्त्रांगुष्ठगर्भेण मुष्टिद्वयेनातुरो यथास्वं मन्ये निपीडयेद्दंतैश्च दंतान् गंडौ चाध्मापयेत् ॥ पुरुषश्चैनं पृष्ठतो वस्त्रकृकाटिकांतरन्यस्तवामप्रदेशिनीको नातिगाढं ग्रीवायां परिक्षिप्य वेष्टयन्वस्त्रं प्राणानबाधमानो यंत्रयेत् ॥ इत्येषोऽन्तर्मुख-

वर्ज्यानां सिराणां व्यधने यंत्रविधिः ॥ ततश्चास्य वैद्योऽगुष्ठनिष्पीडया मध्यमांगुल्या सिरां ताडयेत् ॥ उत्थितां च स्पंदमानां स्पर्शादभिलक्ष्य वामहस्तेन कुठारिकामूर्ध्वदंडां कृत्वा सिरामध्ये न्यस्य लक्षयित्वा च तथैव मध्यमांगुल्या ताडयेदंगुष्ठोदरेण वा पीडयेत् ॥ गूढबहलत्वक्प्रतिच्छन्नायामंगुष्ठापीडनादुन्नमनमुपलक्षयेत् ॥ उत्काशनेन क्रोधसंरंभेण चापूर्यते सिराः ॥ अंगुष्ठेन तु नासाग्रमुन्नमय्य व्रीहिमुखेनोपनासिकां विध्येत् ॥ उन्नमितविदष्टाग्रजिव्हस्याधो जिव्हायाः ॥ विवृतास्यस्य तालुनि दंतमूले च ॥ ग्रीवासिरासु स्तनयोरुपरि यंत्रं ॥ उदरोरसोः प्रसारितोरस्कस्योन्नमितशिरसः ॥ बाहुभ्यामालंबमानस्य पार्श्वयोः ॥ उन्नमितमेंढ्रस्य मेंढ्रे ॥ श्रोणीपृष्ठस्कंधपृन्नमितपृष्ठस्यावाक्शिरस उपविष्टस्य ॥ विश्वाचीगृध्रस्योरनाकुंचिते कूर्परे जानुनि वा सुखोपविष्टस्य गूढांगुष्ठबद्धमुष्टेर्व्यधनीयप्रदेशस्योपरि चतुरंगुले प्रोतादन्यतमेन बध्वा हस्तसिरां ॥ एवमेकपादं सुस्थितं स्थापयित्वाऽन्यपादमीषत्संकुंचितं तस्योपरि निधाय जानुसंधेरधो हस्ताभ्यामागुल्फं निपीड्य पूर्ववद्बध्वा पादसिरां व्यधेत् ॥ तत्रतत्र च तैस्तैरुपायैर्विकल्प्य यंत्रयेत् ॥ तत्र मांसलेष्ववकाशेषु यवमात्रं व्रीहिमुखेन ॥ अतोऽन्यथाऽर्द्धयवमात्रं व्रीहिमात्रं वा ॥ अस्थ्नामुपरि कुठारिकयाऽर्द्धयवमात्रं ॥ सर्वत्र चानुत्तानावगाढमृज्वसंकीर्णं समं मर्माद्यनुपघाति सिरामध्ये शस्त्रमाशु पातयेत् ॥ एकप्रहाराभिहता धारया या स्रवेदसृक् ॥ मुहूर्तं रुद्धा तिष्ठेच्च सम्यग्विद्धेति तां विदुः ॥ अल्पकालं वहत्यल्पं दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ॥ सशब्दमतिविद्धा तु स्रवेद्दुःखेन धार्यते ॥ सम्यग्विद्धानामपि च सिराणामवहनकारणानि मूर्छा भयं यंत्रशैथिल्यमतिगाढत्वमत्याशितताक्षामत्वं कुंठशस्त्रव्यधो मूत्रितोच्चारितत्वं दुःखिभूता कफाद्यलवणाद्यारता चेति ॥ अथाप्रवृत्तिकारणं यथास्वमुपलक्ष्य प्रतिकुर्यात् ॥ तग-

शादिचूर्णेन च तैललवणप्रगाढेन सिरामुखमवचूर्णयेत् ॥ पृष्ठमध्ये चातुरं पीडयेत् ॥ एवं साधु वहति ॥ सम्यक्प्रवृत्ते तु कफानिलोपशमरक्तविच्छेदार्थमुष्णलवणतैलबिंदुभिः सिरामुखं सिंचेत् ॥ अग्रे स्रवति दुष्टास्रं कुसुंभादिव पीतिका ॥ सम्यक् स्रुत्वा स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ यस्य तु स्रवति रक्ते मूर्छा जायते तस्य विमुच्य यंत्रं शीतसलिलार्द्रपाणिस्पर्शेन व्यजनवायुना श्रोत्रसुखेन वचसा समाश्वासयन्नुपशमय्य मूर्छां पुनः स्रावयेत् ॥ पुनःपुनर्मूर्छत्यपरेद्युरन्यद्दे वा ॥ परमं तु रुधिरावसेचनप्रमाणं प्रस्थः ॥ अतोऽन्यथा व्याधिदेहर्तुबलमपेक्षेत ॥ तत्र फेनिलमरुणं श्यावमच्छं रूक्षमस्कंदि कषायरसं लोहगंधि वेगस्रावि शीतं च रक्तं वातात् ॥ गृहधूमांजनोदककृष्णं पीतं हरितं विस्रं मत्स्यगंधि कटुत्वान्मक्षिकाऽनिष्टमौष्ण्यादस्कंदि सचंद्रकं गोमूत्राभं पित्तात् ॥ कोविदारपुष्पगैरिकोदकपांडु शीतं स्निग्धं स्कंदि घनं पिच्छिलं तंतुमद्व्रणाहारावसादि लवणरसवसागंधि च कफात् ॥ द्वंद्वसंकीर्णं संसर्गात् ॥ कंसेनीलमाकुलं दुर्गंधं च सन्निपातात् ॥ शुद्धमुक्तं प्राक् ॥ ततः स्रुतरक्तस्य व्यधमनुलोममंगुष्ठेनापरुध्य शनैर्यंत्रमपनीयाश्वासयेत् ॥ सतैलं च प्लोतं सिरामुखे दत्वा बध्नीयात् संवेशयेच्चैनं ॥ अतिष्ठति तु रक्ते सिरामुखं संधातुं पूर्वोक्तैश्चूर्णैस्त्वचूर्णयांगुल्यग्रेण पीडयेत् ॥ शाल्मुपोदकापिच्छां वा व्रणमुखे दत्वा गाढं बध्नीयान्मधूच्छिष्टप्रलिप्तं वा पट्टं ॥ शीतांबुना वा सिंचयेत् ॥ शीतमधुरकषायान्नपानैः सेकप्रदेहप्रवातवेश्मभिर्वा स्कंदनायोपचरेत् ॥ पद्मकादिक्वाथं शर्करामधुमधुरं क्षीरमिक्षुरसमेणहरिणाजोरभ्रमहिषवराहाणामन्यतमस्यासिरां विध्वा रुधिरमामं घृतभृष्टं वा पानं दद्यात् ॥ तेनैव वा दर्भपादमृदितेनानुवास-

---

१ वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ॥ सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणदीति २ कंसं कास्यं

येत् ॥ स्निग्धैश्च यूषरसैर्भोजयेत् ॥ व्यधादनंतरं वा पुनस्तामेव सिरां-
विध्येत् ॥ सर्वथा चानवतिष्ठमाने पाचनाय क्षारं दद्यात् ॥ संको-
चयितुं वा सिरामुखं तप्तशलाकया दहेत् ॥ न च क्षणमप्युपेक्षेत ॥
क्षीणरक्तस्य हि वायुर्मर्माण्युपसंगृह्य मूर्च्छासंज्ञानाशशिरःकंपश्रम-
मन्यास्तंभापतानकहनुभ्रंशहिध्माश्वासपांडुत्वबाधिर्यधातुक्षयाक्षेपकादी-
न्करोति मरणं वा ॥ प्राणाः प्राणभृतां रक्तं तत्क्षयात् क्षीयतेऽन-
लः ॥ वर्द्धते चानिलस्तस्माद्युक्त्या बृंहणमाचरेत् ॥ अशुद्धं तु रक्त-
मपराह्णेऽन्येद्युर्वा पुनः स्रावयेत् ॥ ततोऽपि शेषं सर्वथा वाऽस्य विस्रा-
व्यरक्तस्य शीतसेकप्रदेहविरेकोपवासस्निग्धमधुरान्नपानैः प्रसादये-
त् ॥ मासमात्रं वा स्नेहादिभिरुपचर्य पुनर्विध्येत् ॥ दुर्व्यधातिव्य-
धकुंठिततिर्यग्व्यधादेर्व्यधदोषाद्यापदो याः स्युस्ता यथास्वं साधयेदि-
ति ॥ भवति चात्र ॥ उन्मार्गगा यंत्रनिपीडनेन स्वस्थानमायांति पु-
नर्न यावत् ॥ दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्नास्तावद्धिताहारविहारभा-
क् स्यात् ॥ नात्युष्णशीतं लघुदीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानं ॥
तदा शरीरं ह्यनव.स्थितासृगग्निर्विशेषादिति रक्षितव्यः ॥ प्रसन्नव-
र्णेंद्रियमिंद्रियार्थानिच्छंतमव्याहतपक्तृवेगं ॥ सुखान्वितं पुष्टिबलोप-
पन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदंति ॥ ॥ इति सिराव्यधविधिर्नाम षट्-
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ अथातः शल्याहरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ त्रि-
विधा गतिः शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक्च ॥ सा पुनः प्रत्येकमृजुवक्र-
भेदेन द्विधा ॥ तत्र श्यामं पिडिकाचितं शोफवेदनावंतं मुहुर्मुहुः
शोणितास्राविणं बुद्बुदवदुन्नतं मृदुमांसं च व्रणं सशल्यं विद्यात् ॥
विशेषतस्तु त्वग्गते शल्ये विवर्णः शोफो भवत्यायतः कठिनश्च॥
मांसगते शोफाभिवृद्धिः शल्यमार्गानुपसंरोहः पीडनासहिष्णुता चो-
षः पाकश्च ॥ पेश्यंतरस्थे शोफवर्जं मांसप्राप्तवत् ॥ सिरागते सिराध्मानं

शूलं च ॥ स्नायुगे स्नायुजालाक्षेपणं संरंभश्चोग्ररुक् ॥ स्रोतोगते स्रोतसां स्वकर्मगुणहानिः ॥ धमनीस्थे सफेनं रक्तमीरयन्ननिलः सशब्दो निर्गच्छत्यंगपीडा हृल्लासश्च ॥ अस्थिगते विविधा वेदनाः शोफश्च ॥ संधिगतेऽस्थिवच्चेष्टोपरोधश्च ॥ अस्थिसंधिगतेऽस्थिपूर्णता संघर्षो बलवांश्च ॥ कोष्ठगते त्वाटोपानाहौ मूत्रपुरीषाहारदर्शनानि च व्रणमुखाद्भवंति ॥ मर्मगते मर्मविद्धवद्यथायथं चोपदिष्टैः परिस्रावैस्त्वगादिषु शल्यमुपलक्षयेत् ॥ सूक्ष्मगतिषु शल्येष्वेतान्येव लक्षणान्यविस्पष्टानि भवंति ॥ शुद्धदेहानामनुलोमसंनिविष्टान्युपरुह्यंते ॥ दोषप्रकोपव्यायामाभिघातेभ्यश्च पुनः प्रचलितानि पुनराबाधयंति ॥ तत्र त्वक्प्रनष्टे स्निग्धस्विन्नायां मृन्माषयवगोधूमगोमयचूर्णमर्दितायां त्वचि यत्र संरंभो वेदना वा भवति यत्र वा स्त्यानं सर्पिर्निहितमाशु विलीयते प्रलेपो वा विशुष्यति तत्र शल्यं जानीयात् ॥ मांसप्रनष्टे स्नेहादिभिः क्रियाभिरातुरमुपपादयेत् कर्शितस्य च शिथिलीभूतमनवबद्धं क्षुभ्यमानं यत्र संरंभं वेदनां वा जनयति तत्र शल्यं॥ एवं कोष्ठास्थिपेशीविवरेष्वपि ॥ सिरास्रोतोधमनीस्नायुप्रनष्टे खंडचक्रं रथमश्वयुक्तमारोप्यातुरं विषमेऽध्वनि शीघ्रं नयेत् ततः संरंभादिभिर्जानीयात् ॥ संधिप्रनष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान् संधीन् प्रसारणाकुंचनबंधनपीडनैरुपचरन् पूर्ववदवगच्छेत् ॥ अस्थिप्रनष्टे स्निग्धस्विन्नान्यस्थीनि बंधनपीडनाभ्यां भृशमुपचरंस्तद्वदुपलक्षयेत् ॥ मर्मप्रनष्टेऽप्यनन्यभावान्मांसादिभ्यो मर्मणामुक्तं परीक्षणं भवति ॥ सामान्यलक्षणं तूच्छ्रितहस्तिस्कंधाश्वद्रुमारोहणद्रुतयानलंघनप्लवनव्यायामैर्जृम्भोद्गारकासक्षवथुष्ठीवनहसनप्राणायामैर्मलशुक्रोत्सर्गैर्वा यत्र संरंभो वेदना वा भवति यत्र वा स्वल्पेऽप्यायासे स्वापो गौरवं दहनं शोफो वा स्यात्तत्र शल्यमादिशेत् ॥ समासतश्चतुर्विधं शल्यं भवति वृत्तद्वित्रिचतुष्कोणभेदेन ॥ अदृश्यमानं व्रणसंस्थानादनुमिमीत ॥ सर्व-

शल्यानां तु महतामाहरणे द्वावेवोपायौ प्रतिलोमोऽनुलोमश्च ॥ तत्र प्रतिलोममर्वाचीनमानयेदनुलोमं पराचीनं ॥ तिर्यग्गतं यतः सुखाहार्यं भवति ततश्छित्त्वोपहरेत् ॥ प्रतिलोममनुत्तुंडितं छेदनीयमुखं च शल्यं न निर्घातयेत् तथा कक्षावंक्षणोरःपर्शुकांतरपतितानि नैव चाहरेत् ॥ विशल्यघ्नमर्मप्रविष्टं प्रनष्टं वा शोफवेदनापाकविरहितं ॥ अथ हस्तप्राप्यं शल्यं हस्तेनाहरेत् ॥ तदशक्यं यथायथं यंत्रेण ॥ तथाप्यशक्यं शस्त्रेण विशस्य ततो निर्लोहितं व्रणं कृत्वाऽग्निघृतप्रभृतिभिः स्वेदयित्वाऽवदह्य तर्पयित्वा सर्पिर्मधुभ्यां बध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ॥ सिरास्नावलग्नं शलाकाग्रेणाभिमोच्यापहरेत् ॥ हृदयेऽभिवर्तमानं शल्यं शीतजलादिभिरुद्वेजितस्यापहरेद्यथामार्गं दुराहरं ॥ अन्यतोऽप्यवबध्यमानं पाटयित्वोपहरेत् ॥ अस्थिविवरप्रविष्टमस्थिविदष्टं वाऽवगृह्य पद्भ्यां पुरुषं यंत्रेणापकर्षयेत् ॥ अशक्यमेवं वा बलवद्भिः सुगृहीतस्य यंत्रेण वा ग्राहयित्वा शल्यं वारंगं प्रतिभुज्य वा धनुर्गुणैरेकतो बध्वाऽन्यतश्च पंचांग्या सुसंयतस्याश्वस्य वक्त्रकटके बध्नीयात् ॥ अथैनमेवं कशया ताडयेद्यथोन्नमयन् शिरो वेगेन शल्यमुद्धरति ॥ दृढां वा वृक्षशाखामवनम्य तस्यां पूर्ववद्बध्वोद्धरेत् ॥ दुर्बलं वारंगं वा कशाभिर्बध्वा ॥ श्वयथुग्रस्तवारंगमुत्पीड्य श्वयथुं ॥ अदेशोत्तुंडितमश्ममुद्गरप्रहारेण विचाल्य यथामार्गमेव ॥ कर्णवत्तु यंत्रेण विमृदितकर्णं कृत्वा नाडीयंत्रेण वा बहुमुखेन यथास्वमुपसंगृह्य शलाकायंत्रेणानेन वा पूर्ववदाहरेत् ॥ अनुलोममकर्णमनल्पव्रणमुखमयस्कांतेन ॥ पक्काशयगतं विरेचनेन ॥ वातविण्मूत्रगर्भसंगं प्रवाहणेन ॥ दुष्टवातविषस्तन्यासृग्विषाणादिचूषणेन ॥ कंठस्रोतोगते तु शल्ये बिसासंसक्तं सूत्रं कंठे प्रवेशयेत् ॥ अथ तद्गृहीतं विज्ञाय शल्यं सममेव सूत्रं बिसं चाक्षिपेत् ॥ बिसाभावे मृणालेष्वप्ययमेव विधिः ॥ जातुषे तु कंठसक्ते कंठे नाडीं प्रवेशये-

तया चाग्नितप्तां सूक्ष्ममुखीं शलाकां ॥ अथ तां गृहीतशल्यां शीताभिरद्भिः परिषिच्य स्थिरीभूतामाहरेत् ॥ अजातुष्वप्येवमेव तप्तां जतुमधूच्छिष्टान्यतरप्रदिग्धां शलाकां ॥ मत्स्यकंटकमन्यद्वा तादृगस्थिशल्यं कंठेऽवलग्नं सूत्रेण सूत्रद्रोतेन वा वेष्टितयाऽङ्गुल्याऽपहरेत्॥ अथवा केशोंडुकं दृढदीर्घसूत्रबद्धं द्रवोपहितं पाययेद्वामयेच्च ॥ वमतश्च शल्यैकदेशसक्तं सूत्रं सहसैवाक्षिपेत् ॥ मृदुना वा दंतधावनकूर्चेनाभिहरेत् ॥ प्रणलो वा प्रणुदेत् ॥ वालौंडे विलग्ने तद्वत्कंटकं ॥ क्षतकंठश्च त्रिफलाचूर्णं मधुघृतसितोपेतमनुकंठयन् लिह्यात् ॥ अपां पूर्णं पुरुषमवाक्शिरसमवपीडयेद्भुजाद्वामयेच्च भस्मराशौ वा निखन्यादामुखात् ॥ अन्यथा स्रुन्मार्गगाभिरद्भिराध्मानकासश्वासपीनसेंद्रियोपघातज्वरादयः श्लेष्मविकारा मृत्युश्च ॥ तत्र यथास्वं प्रतिकुर्यात्॥ ग्रासशल्यमंबुना प्रवेशयेत् स्कंधे वा मुष्टिनाऽभिहन्यात् ॥ कंठस्थं श्लेष्माणमन्नलवं वा प्रधमनोत्काशनावकाशनैर्निर्वमेत् ॥ सूक्ष्ममक्षिशल्यं लेखनोपधमनवालजलवस्त्रजिह्वाभिरपनयेत् ॥ तथा निर्भुज्य वर्त्म वर्त्मगतमपनीय सोष्णांबुबाष्पस्वेदं समधुमधुककाथेन सर्पिषा च परिषेकं कुर्यात् ॥स्वयमपि च शल्यमश्रुक्षवथुकासोद्गारमूत्रपुरीषानिलैर्नयनादिभ्योऽगावयवेभ्यः पतति ॥ कीटे कर्णस्रोतःप्रविष्टे तोदो गौरवं भरभरायणं च भवति स्पंदमाने चाभ्यधिकं वेदना ॥ तत्र सलवणेनांबुना मधुसुक्तेन मद्येन वा सुखोष्णेन पूरणं॥निर्गते च कीटे तदुत्सर्जनं॥तत्रैव तु मृते पाककोथक्लेदा भवंति ॥ तेषु कर्णस्रावोक्तं कुर्यात्प्रतिनाहोक्तं च॥तोयपूर्णं कर्णं हस्तोन्मथितेन तैलांबुना पूरयेत् पार्श्वावनतं वा कृत्वा हस्तेनाहन्यान्नाड्या वाऽऽचूषेदिति॥भवति चात्र॥

जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च चिरस्थितं॥उष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ॥ विषाणवेणुदार्वस्थिदंतवालोपलानि तु ॥ शल्यानि न विशीर्यंते शरीरे मृन्मयानि च ॥ विषाणवेणवयस्तालदारुशल्यं चिरा-

ष्वपि ॥ प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासृजी ॥ शल्ये मांसावगाढे चेत्तद्देशो न विदह्यते ॥ ततस्तन्मर्दनस्वेदशुद्धिकर्शनबृंहणैः ॥ तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदाङ्कनैः ॥ पाचयित्वा हरेच्छल्यं पाटनैषणपीडनैः ॥ शल्यप्रदेशयंत्राणामवेक्ष्य बहुरूपतां ॥ तैस्तैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथाऽऽहरेत्॥व्रणे प्रसन्ने मांसेषु नातिस्पर्शासहिष्णुषु ॥ अल्पे शोफे च तापे च निःशल्यमिति निर्दिशेत् ॥ कायएव परं शल्यं निजदोषमलाविलः॥ शल्यशल्यं शराद्यं तु विशेषात्तेन चिंत्यते॥ ॥इति शल्याहरणविधिर्नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः॥३७॥

अथातः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ द्विविधेऽपि हि व्याधावुपायापेक्षे निजआगंतौ वा भेषजविषयातीते शस्त्रकर्म प्रयुज्यते ॥ स चामयः प्रायेण श्वयथुपूर्वको भवति ॥ अतः शोफावस्थस्यैव वातकफपित्तरक्तसंसर्गसन्निपातात्मकतामुपलक्ष्य पाकभयाद्यथास्वमुपवासलेपसेकासृङ्मोक्षकषायघृतपानशोधनानि प्रयुंजीत ॥ तथाप्यनुपशाम्यति प्रविलयनं ॥ अविलीयमाने चोपनाहनं ॥ तत्र शोफस्यामलक्षणमल्पताऽल्पोष्मरुजत्वं त्वक्सवर्णता स्थैर्यं च ॥ पच्यमानस्तु विवर्णो बस्तिरिवाततः संरंभशूलरागदाहोषारुचितृष्णाज्वरारतिस्पर्शासहत्वानिद्रतासमन्वितो विष्यंदयति सर्पिः शोषयति प्रदेहं सर्षपकल्कोपलिप्तइव चिमचिमायते पिपीलिकाभिरिव संसृज्यमे पीड्यतइव पाणिना ऽवपाट्यतइवांगुल्या ताड्यतइव दंडेन तुद्यत इव सूचीभिर्भिद्यतइव शक्तिभिश्छिद्यतइव शस्त्रेण दश्यतइव वृश्चिकैर्दह्यतइवाग्निक्षाराभ्यां मथ्यतइवोल्मुकेन ॥पक्के तु गतवेगत्वं प्रम्लानता त्वक्शिथिलता वलीप्रादुर्भावः पांडुता मध्योन्नतताऽङ्गुल्यवपीडितमुक्ते प्रत्युन्नमनं बस्ताविवोदकस्य पूयस्य संचरणं कंडूसंरंभशूलाद्युपशमश्च ॥ शूलं नर्तेऽनिलाद्दाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ॥ पाकेऽतिवृत्ते सुषिरस्तनु

त्वग्दोषप्रक्षिप्तः ॥ वलीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ॥ कफजेषु तु शोफेषु केषुचिद्गंभीरत्वाद्रक्तमेव विपच्यते ॥ ततश्चास्पष्टं पक्वलिंगं भवति ॥ यत्र हि त्वक्सावर्ण्यं शीतशोफताऽल्परुजताऽश्मवच्च घनता न तत्र मोहमुपेयात्तं रक्तपाकमित्याचक्षते ॥ अथैनं सम्यक्पक्वमवधार्य भीरुदुर्बलबालदुर्बलक्लीबक्षीणगर्भिणीविषार्दितशस्त्राक्षमेषु पाकोद्धृतदोषेषु च पीडितेषु संधिमर्माश्रितेष्वल्पेषु वा शोफेषु तीक्ष्णोष्णद्रव्यैर्दारणं कुर्वीत ॥ इतरेषु पाटनं ॥ आमपाटने सिरास्नायुव्यापादनं शोणितातिप्रवृत्तिर्वेदनाभिवृद्धिरवदरणं क्षतविसर्पो वा स्यात् ॥ तिष्ठन्नंतः पुनः पूयः सिरास्नाय्वसृगामिषं ॥ विवृद्धो दहति क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ॥ यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ॥ श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ प्राक् शस्त्राद्भोजयेदिष्टं मद्यं तीक्ष्णं च पाययेत् ॥ न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ अन्यत्र मूढगर्भोदराश्मरीमुखरोगेभ्यः ॥ अथोपहृतयंत्रशस्त्रक्षाराग्निजांबवौष्ठपिचुप्लोतपत्रसूत्रचर्मपट्टमधुस्नेहकषायालेपकल्कसेकोदकुंभीशीतोष्णोदककटाहव्यजनादिव्रणोपयोगि सर्वोपकरणमास्तृतशयनीयमुपस्थितस्नेहबलवदचलंवकपुरुषमिष्टेऽहनि मुहूर्ते च हव्यक्षतान्नपानरत्नार्चितविप्रं प्रणतेष्टदेवतं प्रकुर्वंतमातुरं प्राङ्मुखमुपवेश्य संवेश्य च यंत्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्मसिरास्नायुसंध्यस्थिधमनीः परिहरन्ननुलोमं शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात्सकृदेवाहरेच्छस्त्रमाशु च ॥ महत्स्वपि च पाकेषु द्व्यंगुलं शस्त्रपदमुक्तं ॥ द्व्यंगुलांतरं त्र्यंगुलांतरं वा ऽभिसमीक्ष्य विवृते प्रदेशे वामप्रदेशिन्याऽन्वेषयित्वा नातिविवृते गंभीरे मांसले चैषण्या विपरीते करीरादिनालेनातिसंवृते सूकरवालेन ॥ यतो गतां गतिं विद्यादुत्संगो यत्र यत्र च ॥ तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयं ॥ आयतं च विशालं च यथादो-

णो न तिष्ठति ॥ शौर्यमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्वेदवेपथू ॥ असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥ तत्र भ्रूगंडललाटाक्षिकूटौष्ठदंतवेष्टमन्याकंठजत्रुकक्षाकुक्षिवंक्षणेषु तिर्यक्छेद इष्टः॥ अन्यत्र तु सिरास्नायूपघातोऽतिवेदना चिराद्व्रणसंरोहो मांसकंदी च तिर्यक्छेदाद्भवंति ॥ ततः शस्त्रमवचार्य शीताभिरद्भिरातुरमाश्वास्य समंतात्प्रतिपीड्यांगुल्या व्रणमभिप्रक्षाल्य कषायेण व्रणात्प्लोतेनांभोऽपनीय वेदनारक्षोघ्नैर्गुग्गुल्वगुरुसर्जरसवचागौरसर्षपहिंगुलवणनिंबपत्रैः सघृतैर्व्रणं धूपयित्वा यथास्वमौषधेन मधुघृततिलकल्कैश्च दिग्धां वर्तिं प्रणिधाय कल्केन पूरयित्वा नातिभृष्टयवसक्तुभिर्घृताक्तैर्भाजनांतेऽम्भसा दक्षिणांगुटीभिः सुमृदितैरवच्छाद्य घनां कवलिकां दत्वा सव्यदक्षिणान्यतरपार्श्वे मृदुमनाविद्धमसंकुचितमृजुपट्टं निवेश्य बध्नीयात् ॥ वातश्लेष्मोद्भवांस्तत्र द्विस्त्रिर्वा वेष्टयेद्व्रणान् ॥ सकृदेव परिक्षिप्य पित्तरक्ताभिघातजान् ॥ शस्त्रक्षतरुजायां तु भततायां यष्टीमधुकसर्पिषोष्णेन व्रणं सिंचेत् ॥ उदकुंभाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षन् परितो याचकार्यपर्णशबर्यादिभिरस्य रक्षां कुर्याद्रक्षोऽभिभवनिषेधार्थं ॥ तेभ्यश्च बलिमुपहरेत् ॥ धारयेच्च शिरसा ॥ लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीं ॥ वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ गुग्गुल्वादिभिरेवं शयनासनादि द्विरन्हो धूपयेत् ॥ तथा स्नेहोक्तं दिनचर्योक्तमाचारमनुवर्त्तेत ॥ विशेषतश्च दिवास्वप्नाद्व्रणे शोफकंडूरागरुक्पूयवृद्धिः ॥ स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलिते स्रुते ॥ शुक्रे व्यवायजान् दोषानसंसर्गेप्यवाप्नुयात् ॥ भोजयेच्चैनं यथासात्म्यं समातीतशालिषष्टिकयवगोधूमान्यतमं मुद्गमसूराढकीसतीनयूषजांगलरसोपेतं जीवंतीसुनिषण्णतंदुलीयकवास्तुकवार्ताकपटोलकारवेल्लकबालमूलकशाकयुक्तं दाडिमामलकसैंधवसहितं सर्पिःस्निग्धं लघ्वल्पमुष्णोदकोत्तरं

१ वस्त्रखंडमयीं पालीं

च ॥ एवमस्य सम्यगशितं जरामुपैति ॥ अजीर्णादनिलादीनां विभ्रमो बलवान्भवेत् ॥ ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ नवधान्यमाषकलायकुलत्थनिष्पावशिंबीशीतांबुमद्येक्षुक्षीरपिष्टतिलविकृति शुष्कशाकपिशितहरितकाम्ललवणकटुकक्षारानूपामिषाणि वर्जयेत्॥ वर्गोऽयं नवधान्यादिर्व्रणिनः सर्वदोषकृत् ॥ मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाशु व्यापादयेद्व्रणं ॥ वालोशीरैश्च वीज्येत न चैनं परिघट्टयेत् ॥ न तुदेन्न च कंडूयेच्चेष्टमानश्च पालयेत् ॥ स्निग्धवृद्धद्विजातीनां कथाः शृण्वन्मनःप्रियाः ॥ आशावान्व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ॥ पुनश्च तृतीये ऽहनि प्रक्षालनादि पूर्ववद्व्रणकर्म कुर्यात् ॥ द्वितीयदिवसे मोक्षणाद्गाढो विग्रथितो व्रणश्चिरादुपरोहत्युग्ररुजश्च भवति ॥ न च विकेशिकामौषधं वाऽतिस्निग्धरूक्षमतिश्लथगाढमश्लक्ष्णं दुर्न्यस्तं च दद्यात् ॥ अतिस्नेहात्क्लेदः ॥ अतिरौक्ष्याच्छेदो वेदना च ॥अतिश्लथत्वादपरिशुद्धिः ॥ गाढतया संरंभः ॥ अश्लक्ष्णत्वाद्दुर्न्यासाच्च व्रणवर्त्मोपघर्षणं ॥ व्रणं शोधयते शीघ्रं स्थिता ह्यंतर्विकेशिका ॥ व्यम्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ॥ भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ यत्र सीव्यो व्रणस्तत्र चलास्थिशल्यपांशुतृणरोमशुष्करक्तादीन्यपोह्य विच्छिन्नं प्रविलंबि मांसं संध्यस्थीनि च यथास्थाने सम्यक्स्थापयित्वा स्थिते रक्ते यथार्हं सूच्योपहितेन स्नायुसूत्रवालान्यतमेन सीव्येत् ॥ शणाश्मंतकमूर्वातसीनां वा वल्कैः ॥सीवनविकल्पास्तु समासेन चत्वारः ॥ गोफणिका तुन्नसेवन्या वेल्लितकं ग्रंथिबंधनमिति ॥ तेषां नामभिरेवाकृतिविभागः प्रहारवशाच्चोपयोगः ॥ न चाऽतिसन्निकृष्टं विप्रकृष्टमत्यल्पबहुग्राहिणीं वा सूचीं पातयेत् ॥ एवं सम्यक्स्यूतमवेक्ष्य मधुघृतयुक्तैरंजनमधुकनिंबरोध्रप्रियंगुसल्लकीफलक्षौमभस्मचूर्णैरवकीर्य पूर्ववद्बंधादीन्प्रयोजयेत् ॥ असीव्या वंक्षण-

---

१ सूत्रवर्ति २ व्यम्लं विदग्धं तत्र हि विगताम्लरसं भवति

वक्षःकक्षादिषु प्रचलेष्वल्पमांसेषु च वायुनिर्वाहिणोऽतल्लोहितशल्या विषाग्निक्षारक्लाश्च व्रणाः ॥ सीव्यास्तु मेदःसमुत्था भिन्नालिखिताः कफग्रंथिरल्पपालीकः कर्णः सद्योव्रणाश्च ॥ शिरोललाटाक्षिकूटकर्णनासागंडौष्ठकृकाटिकाबाहूदरस्फिक्पायुप्रजननमुष्कादिष्वचलेषु मांसवत्सु च प्रदेशेषु ॥ कोशदामोत्संगस्वस्तिकानुवेल्लितमुत्तोलीमंडलस्थगिकायमकखट्वाचीनविबंधवितानगोफणाः पंचांगीचेति पंचदश बंधविशेषाः ॥ तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ तत्र कोशमंगुलीपर्वसु विदध्यात् ॥ दाम संबाधेऽगे ॥ उत्संगं विलंबिनि ॥ स्वस्तिकं संधिकूर्चभ्रूस्तनांतरकक्षाक्षिकपालकर्णेषु ॥ अनुवेल्लितं शाखासु ॥ मुत्तोलीं ग्रीवामेंढ्रयोः ॥ मंडलं वृत्तेऽगे ॥ स्थगिकामंगुष्ठांगुलिमेंढ्राग्रमूत्रवृद्धिषु ॥ यमकं यमलव्रणयोः ॥ खट्वां हनुशंखगंडेषु ॥ चीनमपांगयोः ॥ विबंधमुदरोरुपृष्ठे ॥ वितानं मूर्द्धादौ पृथुलेऽगे ॥ गोष्फणं नासौष्ठचिबुकसक्थिषु ॥ पंचांगीं जत्रूर्ध्वमिति ॥ यो वा यस्मिन्प्रदेशे सुनिविष्टो भवति तं तस्मिन्कुर्वीत न तु व्रणस्योपरि ग्रंथिर्बाधकरो यथा स्यात् ॥ बंधस्त्विष्टोऽनिले दुष्टे दृढभग्ने व्रणेषु च ॥ तत्रांत्ययोर्द्विधा बंधः सव्यदक्षिणभेदतः ॥ त्रिविधस्त्वेव सर्वत्र गाढश्लथसमत्वतः ॥ कफवाते घनो गाढः पित्तरक्ते तनुश्लथः ॥ वातपित्ते समो बंधः कफपित्तव्रणेषु च ॥ तथास्फिक्कक्षावंक्षणोरुशिरःसु गाढं बध्नीयात् ॥ शाखावदनकर्णकंठमेंढ्रमुष्कपृष्ठपार्श्वोदरोरःसु समं ॥ अक्ष्णोः संधिषु च शिथिलं ॥ वातश्लेष्मजे तु शिथिलस्थाने समं समस्थाने गाढं गाढस्थाने गाढतरं ॥ तथा शीतवसंतयोरुष्णहास्पित्तरक्तजे तु गाढस्थाने समं समस्थाने शिथिलं [1]तत्स्थाने नैव ॥ तथा शरद्ग्रीष्मयोः सायं प्रातः स्यात् ॥ अबध्यमानः पुनर्दंशमशकतृणकाष्ठपांशुशीतवातातपादिसंपर्काद्विविधोपद्रवोपद्रुतो दुष्टतामुपैति ॥ स्नेहश्चात्र न चिरं

1 शिथिलसंधस्थाने

लिप्तानि भेषजमचिराच्छुष्यन्ति कृच्छ्रेण रोहन्ति रूढे च वैवर्ण्यं भवति॥ अपिच ॥ चूर्णितं मथितं भग्नं विश्लिष्टमथ पातितं ॥ अस्थिक्षतमुसिराछिन्नमास्थिबंधे न रोहति ॥ उत्थानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीड्यते॥ उद्वृत्तौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरुक् ॥ समो मृदुररुक् शीघ्रं व्रणः शुद्ध्यति रोहति ॥ स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनवरोहतां ॥ प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तु च ॥ अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समंतात्सुनिवेशितैः ॥ धौतैरकर्कशैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदंबजैः ॥ कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिटिकामधुमेहिनां ॥ कर्णिकाश्चोंदुरविषैः क्षारदग्धा विषान्विताः॥ मांसपाके न बंधन्या गुदपाके च दारुणे॥शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफावस्था विसर्पिणः ॥ अरक्षया व्रणे यस्मिन्माक्षिका निक्षिपेत् कृमीन् ॥ ते भक्षयंतः कुर्वंति रुजाशोफास्रसंस्रवान् ॥ सुरसादिं प्रयुंजीत तत्र धावनपूरणे ॥ सप्तपर्णकरंजार्कनिंबराजादनत्वचः ॥ गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः क्षारांबुना हितः ॥ प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ॥ उत्पद्यमानासु च तासु तास्ववस्थासु दोषादीनपेक्ष्य यथास्वमुपक्रमैरुपक्रमेत् न चैनं त्वरमाणः सांतर्दोषमुपसंरोहयेत् ॥ स ह्यल्पेनाप्यपचारेणांतरुत्संगं कृत्वा भूयो विकुरुते ॥ तस्मात्सुशुद्धं रोपयेत् ॥ रूढेप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन्विवर्जयेत् ॥ मासान्षट् सप्त वा नृणां विधिरेषः प्रशस्यते ॥ इतीदं व्रणमाश्रित्य दिङ्मात्रमुपदर्शितं ॥ उत्तरे विस्तरस्तस्य वक्ष्यते साधनं प्रति ॥ ॥ इति शस्त्रकर्मविधिर्नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अथातः क्षारकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ क्षारो हि नानौषधसमवायनिर्वृत्तेः सर्वरसाधिष्ठानं कटुकलवणरसभूयिष्ठस्तीक्ष्णो दहनः पाचनोऽवदारणो विलयनः शोधनो रोपणः कृम्यामभेदोविषापहः सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां च वरिष्ठश्छेदनभेदनपाटनलेखनकरणाद्यतश्च संबाधावकाशजेषु दुःखावचारणीयशस्त्रेषु नासार्शोर्बुदादिषु

शस्त्रेण चाशक्यत्वात्तु दुष्टव्रणेषु बहुशःप्रकोपिषु प्रयुज्यते ॥ स द्विधा बाह्यांतःपरिमार्जनेन ॥ तत्रार्शोऽर्बुदभगंदरग्रंथिदुष्टव्रणनाडीचर्मकीलवर्त्ममुखरोगकुष्ठकिलासतिलकालकादिषु बहिःपरिमार्जनेन ॥ अंतःपमार्जनेन तु गुल्मगरोदराग्निसादशूलानाहाश्मरीशर्करादिषु ॥ स यथास्वमेवोपदेक्ष्यते ॥ न तूभयोऽपि योज्यो भीरुदुर्बलक्षामवातपित्तार्दितज्वरातिसारपांडुशिरोहृदयरोगमेहाक्षिपाकतिमिरारोचकातुरक्तवमनविरेकर्तुमतीगर्भिण्युद्धृतफलयोनिसर्वांगशूलविषमद्यपीतेषु ॥ मर्मसिरास्नायुसंधितरुणास्थिसेवनीधमनीगलनाभिनखांतरमुष्कशेफःस्रोतःस्वल्पमांसेषु च देशेष्वक्ष्णोश्चान्यत्र वर्त्मरोगात् ॥ तथाऽतिशीतोष्णवर्षदुर्दिनप्रवातेषु च ॥ अथ बहिःपरिमार्जनस्त्रिविधो मध्यो मृदुस्तीक्ष्णश्च ॥ तस्य पाकविधिः शरदि शुचिरुपोषितः शुक्लवासाः प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तदेशजातं मध्यमवयसमनुपहतं महांतं कालमुष्ककं सुरापलसुमनोक्षतादिभिश्चतुर्दिशं बलिं दत्वा प्रदक्षिणं चाभ्यर्च्यैनमधिवासयेत् ॥ दैवतेभ्यो नमस्तेभ्यो निवसंतीह ये श्रिताः ॥ गंतुमर्हत्यसंक्रुद्धास्त्यक्त्वेमं वा सपर्ययं ॥ भेषजार्थं ग्रहीष्यामि सर्वप्राणभृतामिमं ॥ वृक्षं न लोभाच्च क्रोधाद्ब्राह्मणार्थं विशेषत इति ॥ तथाऽपरेद्युस्तत्र यद्यद्भुतं वैकृतं वा किंचिन्न पश्येत् ॥ ततो युगमात्रमारूढे सवितरि ब्राह्मणान्वाचयित्वा तं पादपं पूर्वाग्रमुत्तराग्रं वा पातयेत् ॥ एवं च पारिभद्रपलाशाश्वकर्णराजवृक्षमहावृक्षवृक्षकेंद्रवृक्षवृषास्फोतसप्तच्छदनक्तमालतिल्वककदलीबिभीतकाश्वमारकपूतिकचित्रकार्ककाकजंघाऽपामार्गाग्निमंथान्यसंतोपगृहीतांश्च यवान्सशूकनालांश्चणकांश्च कोशातकीः सर्वान्समूलफलपत्रशाखान् खंडशः कल्पयित्वा नातिशुष्कान् शिलातलस्थान्निवाते पृथङ्निचयीकृत्य मुष्ककनिचये च सुधाशर्कराः प्रक्षिप्य तिलकुंतलैरादीपयेत् ॥ दग्ध्वा च शांतेऽग्नौ पृथक् सुधाशर्कराभस्म कृत्वेतरसर्वक्षारद्रोणमभ्यधिकमुष्ककं सलिलपलसहस्रेण गवादिमूत्रपलसहस्रेण वा-

स्रोड्य महता वस्त्रेण परिस्रावयेद्यावदच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च जातस्तदा तं क्षारनिष्यंदं गृहीत्वा भस्म विवर्जयेत् ॥ ततः स्नेहपाकविधिना पचेत् ॥ पच्यमाने तु तस्मिंस्ताः सुधाभस्मशर्कराः क्षीरपाकं शंखनाभीश्चायसे पात्रेऽभिवर्णान् कृत्वा तस्मिन्नेव क्षाराच्छकुडवमात्रे निर्वाप्यं तेनैव च सुश्लक्ष्णं पिष्ट्वा प्रतिवापं दद्यात्॥ततश्च सुतरां दर्व्याऽवघट्टयेत्॥यदा च सबाष्पैर्बुद्बुदैः समुत्तिष्ठेत्सांद्रतया च दर्वीप्रलेपी स्यात्तदैनमवतार्यायोघटे यवराशौ सुगुप्तं स्थापयेत्॥एष मध्यमः क्षारः॥मृदौ शर्करादीन्निर्वाप्यापनयेन्न तु पिष्ट्वा क्षिपेत्॥तीक्ष्णे तु दंतीचित्रकलांगलिकापूतीकप्रवालतालपत्रीबिडसर्जिकाकनकक्षीरीहिंगुवचाऽतिविषाः श्लक्ष्णचूर्णीकृता दग्धाश्च शंखशुक्तीः पूर्ववत् प्रतिवापं दद्यात्॥ तांश्च व्याधिबलतः सप्तरात्रादूर्ध्वं प्रयुंजीत ॥ क्षीणजले तु बलाधानार्थं पुनः क्षारजलमावपेत् ॥ तत्र नातितीक्ष्णो नातिमृदुः श्वेतः श्लक्ष्णः शीघ्रः पिच्छिलः शिखरी सुखनिर्वाप्योऽल्परुगविष्यंदी चेति दश क्षारस्य गुणाः ॥ दशैव च दोषाः ॥ तद्यथा ॥ अत्युष्णोऽतिशीतोऽतितीक्ष्णोऽतिमृदुरतितनुरतिघनोऽतिपिच्छिलो विसर्पी हीनौषधो हीनपाकश्चेति ॥ तत्र क्षारकर्मण्युपहरेत्पिचुवर्तिशलाकादर्व्यंजलिकाघृतमधुशुक्ततुषोदकमस्तुक्षीरोदकशीतोपदेहशयनासनादीनि॥अथ क्षारार्हस्योपविष्टस्य संविष्टस्य वाऽऽप्तपरिचारकगृहीतस्य व्याधिं छित्त्वाऽवलिख्य प्रच्छाय वा पिचुप्लोतान्यतरावगुंठितया शलाकया क्षारं पातयेत् ॥ ततो मात्राशतमुपेक्षेत ॥ वर्त्मरोगे तु निर्भुज्य वर्त्मनी पिचुना मधूच्छिष्टेन वा कृष्णभागं प्रच्छाद्य पद्मपत्रतनुः क्षारलेपः ॥ घ्राणजेषु त्वर्शोर्बुदेष्वादित्याभिमुखस्योन्नमय्य नासिकामुपेक्ष्य च पंचाशन्मात्राः ॥ तद्वच्छ्रोत्रजेषु ॥ गुदार्शःसु पाणिना यंत्रद्वारं पिधाय धारयेन्मात्राशतमेव ॥ ततः प्रमार्जनेन प्रमृज्य क्षारं सम्यग्दग्धमवेक्ष्य निर्वापयेत्सर्पिर्मधुभ्यां शुक्ततुषोदकमस्तुक्षीरादिभिश्च ॥ ततः परं शी-

तमधुरैः सघृतैः प्रदिह्यात् ॥ अभिष्यंदीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ॥ स्थिरमूलत्वात्तु यदि क्षारदग्धं न विशीर्यते ततो धान्याम्लबीजमधुयष्टिकायुक्तैस्तिलैरालेपयेत्सुवर्णक्षीरीयुतैर्वा त्रिवृद्विडंगसारिवाद्भिर्वा ॥ मालतीदर्पाकोटनिंबास्फोतपटोलीकरवीरपत्रक्काथो व्रणे प्रक्षालनं ॥ एषामेवच्च कल्कक्काथे सिद्धं सर्पिस्तैलं वा रोपणं नागपुष्पमंजिष्ठाचंदनतिलपर्णिकासु वा ॥ यथाव्याधिदोषं च व्रणमुपक्रमेत् ॥ तिलाः समधुका रोपणाश्चास्य पूजिताः ॥ तत्र पक्वजांबवसंकाशमवसन्नमीषच्चथास्वविकारोपशांतौ सम्यग्दग्धं भवति ॥ तद्विपर्यये तोदकंडूजाड्यादिभिश्च दुर्दग्धं तत्र पुनः पातयेत् ॥ ऊषादाहरागशोफज्वरपाकविसर्पशिरोरोगवातपित्तकोपैरतिदग्धं ॥ अपिच ॥ नेत्रेऽतियोगाद्वर्त्मनिर्भेदेनेंद्रियभ्रंशः ॥ घ्राणे नासावंशतरुणास्थिदरणं संकोचो गंधाज्ञानं च ॥ तद्वच्छ्रोत्रादिष्वपि च यथास्वं व्यापत् ॥ गुदे विण्मूत्ररोधोऽतिसारः पुंस्त्वोपघातो गुदविशरणाच्च मृत्युर्वा सर्वदा वा शोफतोदवेदनास्रावाः शकृन्मूत्रविधारणाशक्तिर्वा ॥ तमतिप्रवृत्तमाशु पूर्वोक्तैरेव निर्वापणैः पुनःपुनर्निर्वापयेत् ॥ अतश्च दात्यर्मातिप्रमाणं न सकृदेव दहेदिति ॥ भवति चात्र ॥ अम्लो हि शीतः स्पर्शेन क्षारस्तेनोपसंहितः ॥ ॥ यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापयेत्तरां ॥ ज्वरातिसारतृण्मोहमूर्च्छाहृद्वेदनार्तिभिः ॥ कक्षं दहत्यग्निरिव शरीरं क्षारविभ्रमः ॥ पाययेतातियोगेऽतस्तं शीघ्रं सघृतं दधि ॥ सगुडं वा दधिसरं तैलं वा ससितोपलं ॥ धात्रीफलकपित्थाम्लदाडिमस्वरसे घृतं ॥ द्विगुणे साधितं पानसेकैः क्षारातिरुग्घरं ॥ दाडिमामलकाम्रातकपित्थकरमर्दकान् ॥ आम्राच्च मातुलुंगाच्च रसं मृद्वग्निना पचेत् ॥ ततो निवृत्तक्षाराय दद्यान्मात्रां यथाबलं ॥ क्षारो निवर्त्तते तेन प्रसादं त्वक्च गच्छति ॥ शोणितातिप्रवृत्तौ तु बाह्यांतःशिशिरो विधिः ॥ इति क्षारविधिर्नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अथातोऽग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ अग्निः क्षारादपि गरीयानौषधशस्त्रक्षारैरसिद्धानां तद्दाहसिद्धेरपुनर्भवाच्च ॥ तत्राग्निकर्म त्वचि मांसे सिरास्नायुसंध्यस्थिषु च प्रयुज्यते ॥ तत्र मशतिलकालकचर्मकीलमरुकृत्तवर्त्मभ्रंशपदंगाभिष्यंदाधिमंथशिरोभ्रूशंखललाटरुजार्दितेषु सूर्यकांतपिप्पल्यजाशकृद्गोदंतशरशलाकाभिस्त्वग्दाहो यथास्वमभिष्यंदादिषु तु भ्रूशंखललाटदेशेषु ॥ ग्रंथ्यर्बुदार्शोभगंदरगंडगंडमालाश्लीपदांत्रवृद्धिदुष्टव्रणगतिनाड्यवगाढपूयलसीकेषु जांबवौष्ठसूचीशलाकाघृतगुडमधुमधूच्छिष्टतैलवसाहेमताम्रायोरूप्यकांस्यैर्मांसदाहः ॥ सिरास्नायुसंध्यस्थिच्छेदशोणितातिप्रवृत्तिदंतनाडीश्लिष्टवर्त्मोपपक्ष्मकलगणलिंगनाशासम्यग्व्यधेषु जांबवौष्ठशलाकासूचीमधूच्छिष्टमधुगुडस्नेहैः सिरादिदाहः ॥ न तु दहेद्भिन्नकोष्ठमंतःशोणितमंतःशल्यमनेकव्रणपीडितमुष्णे च काले तथा क्षारानर्हांश्च ॥ आत्ययिके तु व्याधौ कृतोष्णप्रतीकारस्य पिच्छिलमन्नमशितवतोऽग्निकर्म कुर्यात् ॥ अथ दाहार्हमातुरं कृतस्वस्त्ययनमुपहृतसर्वोपकरणं प्राक्शिरःसंविष्टमासावलंबितं कृत्वा वैद्यो निर्धूमदृढस्थिरदीप्तखदिरबदराद्यंगारैरयोघटनप्रकारेण भस्त्रानिलाध्मातैर्व्यजनेन वोर्ध्वनिर्गच्छज्ज्वालतयाऽऽपादितापाद्यमानभासुराग्निवर्णैर्जांबवौष्ठादिभिर्व्याधिप्रदेशवशाद्वलयार्धचंद्रस्वस्तिकाष्टापदबिंदुरेखाप्रतिसारणविकल्पैर्मुहुर्मुहुर्हितोपहिताभिर्वाग्भिरद्भिश्चातुरमाश्वासयन् दहेदासम्यग्दाहलिंगोत्पत्तेः ॥ उच्छूनसुषिरम्लूनदंतनाडीसजंतुदुष्टव्रणेषु तु स्नेहमधूच्छिष्टगुडैः पूरयित्वा दहेत् ॥ सम्यग्दग्धे च मधुसर्पिषी दद्याच्छीतस्निग्धांश्च प्रदेहान् ॥ सम्यग्दग्धलिंगं पुनः सशब्दं दहनं दुर्गंधित्वं त्वक्संकोचश्च ॥ त्वग्दग्धे कपोतवर्णत्वमल्पशोफरुजता शुष्कसंकुचितव्रणता च ॥ मांसदग्धे कृष्णोन्नतव्रणत्वं स्थिते च रक्ते सलसीका-

स्रुतिः ॥सिरादग्धे कृष्णारुणकर्कशस्थिरव्रणता स्नाय्वादिदग्धे च॥दुर्द-
ग्धातिदग्धयोः प्रमाददग्धवल्लक्षणं चिकित्सितं च ॥प्रमाददग्धं पुनश्च-
तुर्विधं भवति तुच्छं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धं च ॥ तत्र यद्विवर्ण-
मुष्यतेऽतिमात्रं तत्तुच्छं ॥ यत्रोत्तिष्ठंति स्फोटतीव्रोषादाहरुजश्चि-
राच्चोपशाम्यंति तद्दुर्दग्धं ॥ पक्वतालफलवर्णं समस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तं
च सम्यग्दग्धं ॥ अतिदग्धे तूग्ररुजता धूमायनं मांसप्रलंबनं सिरादि-
व्यापदो गंभीरव्रणता ज्वरदाहतृण्मूर्च्छाछर्दयः ॥ शोणितातिप्रवृ-
त्तिस्तत्त्विभित्ताश्चोपद्रवाः कृच्छ्रेण रोहणं रूढे च विवर्णतेति॥स्नेहदा-
हस्तु कष्टतरो भवति स हि स्नेहस्य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद्दूरमनुप्रवि-
शतीति ॥ भवति चात्र ॥ तुच्छस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजं ॥
स्त्याने रक्ते हिमैर्नोष्मा निष्क्रामति यतो बहिः ॥ वेदना वर्द्धते तेन
रुधिरं च विदह्यते ॥ उष्णं निष्क्रामयत्कुर्यादुष्माणं मंदतां रुजः ॥
शीतामुष्णां च दुर्दग्धे क्रियां कृत्वा ततः पुनः ॥ घृतले-
पनसेकांस्तु शीतानेवावचारयेत् ॥ सम्यग्दग्धे तवक्षीरीकृष्णचं-
दनगैरिकैः ॥ साम्रुतैः सघृतैर्लेपं कल्कैर्वाऽऽनूपमांसजैः ॥ शां-
तोष्माणि परं कुर्यात्पित्तविद्रधिसाधनं ॥ अतिदग्धे विशीर्णानि मांसा-
न्युद्धृत्य शीतलं ॥ क्रियां कुर्यात्ततः पश्चाच्छालितंडुलकंडनैः ॥ तिं-
दुकत्वक्कषायैर्वा पिष्टैः साज्यैः प्रलेपयेत् ॥ गुडूच्याश्छादयेत्पत्रैरथ
वौपोदकैर्व्रणं ॥ भेषजं वाऽस्य कुर्वीत सर्वं पित्तविसर्पवत् ॥ स्नेहद-
ग्धे भृशतरं तत्र रूक्षं तु योजयेत् ॥ शस्त्रक्षाराग्नयो यस्मान्मृत्योः
परममायुधं ॥ अप्रमत्तो भिषक् तस्मात्तान्सम्यगवचारयेत् ॥ इति
तंत्रस्य हृदयं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः
प्रतन्यंते हि सर्वतः ॥ इत्यग्निकर्मविधिर्नाम चत्वारिंशोऽध्यायः॥४०॥
॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे प्रथमं
सूत्रस्थानं संपूर्णं ॥ १ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

शारीरस्थानम् २

श्रीगणेशाय नमः ॥ धन्वंतरये नमः ॥ अथातः पुत्रकामीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ अथ खलु पुमानेकविंशतिवर्षः कन्यामतुल्यगोत्रामतुल्याभिजनामसंचारिरोगकुलप्रसूतां रूपशीललक्षणसंपन्नामनूनामविनष्टदंतौष्ठकर्णनखकेशस्तनीं मृदुमरोगप्रकृतिमकपिलामपिंगलामहीनाधिकांगीं द्वादशवर्षदेशीयाममरभुजगसरिदचलवृक्षपक्षिनक्षत्रान्त्यप्रैष्यभीषणकनामान्यनुद्वहंतीमनघामनिंद्यामनिंद्येन विधिनोद्वहेत् ॥ तस्यां षोडशवर्षायां पंचविंशतिवर्षः पुरुषः पुत्रार्थं प्रयतेत ॥ तदा हि तौ प्राप्तवीर्यौ वीर्यान्वितमपत्यं जनयतः ॥ ऊनपंचविंशतिवर्षेणोनषोडशवर्षायामाहितो गर्भः कुक्षिस्थ एव विनाशमाप्नुयादल्पायुर्बलारोग्यविभवो वा स्याद्विकलेंद्रियो वा कृतावाधे च रात्रित्रये तथा दुष्टे शुक्रार्तवइति॥ तत्राहारस्य सम्यक्परिणतस्य क्रमान्मज्जानमनुप्राप्तस्य सारः शुक्रसंज्ञां लभते ॥ तत्तु क्षीरइव सर्पिरिक्षुरसइव गुडः शरीरे शुक्रधरां कलामाश्रित्य सर्वांगव्यापितया स्थितं विशेषतश्च मज्जमुष्कस्तनेषु हर्षोदीरितं तु संघट्टनेन हृदयावेशात्पिंडीभूतमंगादंगात्प्रवर्तते तत्सौम्यं स्निग्धं गुरु शुक्लं मधुगंधि मधुरं पिच्छिलं बहु बहलं घृततैलक्षौद्राान्यतमवर्णं च शुक्रं गर्भाधानयोग्यं भवति ॥ तथा रक्तमेव च स्त्रीणां मासे मासे गर्भकोष्ठमनुप्राप्य त्र्यहं प्रवर्तमानमार्तवमित्याहुः ॥ अतिप्रसंगेनानृतावृतौ वा

तदेवासृग्दरं प्रदरं व्यापदं च रक्तयोनिसंज्ञां लभते ॥ तत्साधने रक्तपित्तचिकित्सितं गुह्यरोगप्रतिषेधं चेक्षेत ॥ वातकफावृतमार्गाणां त्वप्रवर्तमानं पित्तलैरुपचारैस्तत्प्रवर्तमानं सशुक्रमशुक्रं वा जीवरहितं वातलान्यासेवमानाया योषितो गर्भलिंगानि दर्शयद्गुल्मी भवति तत्र गुल्मचिकित्सितमीक्षेत ॥ कदाचिद्वा गर्भइव वातोदरं भवति तद्वातोपशमनैरुपशाम्यति ॥ तदेव कदाचिदार्तवं सौम्यैर्बृंहणात्मभिराहारविहारैः स्तंभितमनुपद्रवमेवोदरं गर्भाधिष्ठितमिव वर्द्धयति ॥ येन नामगर्भां गर्भिणीमाहुर्मूढाः ॥ ततो विपरीतैर्यदृच्छया वा प्रवृत्ते रक्ते गर्भशरीरमपश्यंतो भूतहृतमित्यज्ञा ब्रुवते ॥ यस्मात्संभवत्योजसोऽपहरणं रक्षोभिर्न तु कायस्यानिष्टत्वादशक्तेर्वा ॥ इच्छाशक्त्योर्हि प्रवृत्ते रुपलब्धिर्न च दृश्यते कस्यचिदमानुषैर्देहापहारः ॥ यदि च दृष्टमपि समुल्लंघ्य केचिदतिशयशक्तियुक्ता गर्भस्य शरीराक्षेपे प्रवर्त्तेते तदा कथमिव प्राप्तावसरास्तज्जननीरुपेक्षेरन् ॥ आर्तवं पुनः शशरुधिरलाक्षारसोपमं धौतं च विरज्यमानं शुद्धमाहुः॥ यथाच बालस्य जीर्णस्य वा तरोः पुष्पफलं पुष्पफलस्य वा तद्विधस्य गंधो नोपलभ्यते तथैव नोनषोडशातीतसप्ततिवर्षस्य पुंसः शुक्रसेकादयः ॥ योषितश्चोनद्वादशातीतपंचाशद्वर्षाया रजस्तन्यादय इति ॥ अथ शुद्धशुक्रार्तवमरोगं मिथोऽनुरक्तं मिथुनमुपस्नेह्य विधिवत्संशोध्यास्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेत् ॥ विशेषतस्तु घृतक्षीरमद्भिर्मधुरौषधसंस्कारैः पुरुषं तैलेन नारीं पित्तलैश्च मांसैः ॥ एवं हि समानगुणतया शुक्रार्तवमाप्यायते ॥ वातपित्तश्लेष्मकुणपगंधिग्रंथिपूयक्षीणमूत्रपुरीषरेतांसि त्वबीजानि भवंति ॥ तत्र तनु रूक्षं फेनिलमरुणमल्पं विच्छिन्नं सरुजं चिराच्च निषिच्यते वातेन ॥ किंचित्पीतमपिच्छिलमानीलं वा दहदिव प्रवर्तते पित्तेन ॥ मज्जोपसंसृष्टं

---

१ प्रवृत्तावुपलब्धिरितिपाठः २ मापैरितिपाठः

प्रभूतं विबद्धं चांभसि च किंचिन्मज्जति श्लेष्मणा ॥ कुणपगंध्यनल्पं रक्तेन ॥ ग्रंथिभूतं वातश्लेष्मभ्यां ॥ पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्यां ॥ क्षीणं वातपित्ताभ्यां ॥ तदुक्तं ससाधनं प्राक् ॥ मूत्रपुरीषगंधि सन्निपातेन ॥ आर्तवमपि शुक्रवद्दोषैरुपसंसृष्टमबीजमेव ॥ तस्य लिंगं नाम च पूर्ववत् ॥ तेषु कुणपग्रंथिपूयक्षीणरेतांसि कृच्छ्रसाधनानि ॥ मूत्रपुरीषशुक्रार्तवं त्वसाध्यं कुणपग्रंथिपूयार्तवं वा ॥ तत्राद्यांस्त्रीन् शुक्रार्तवदोषान् यथास्वं दोषसाधनेन साधयेत् ॥ गुह्यप्रतिषेधेन चोभयानपि च ॥ वातिके शुक्रदोषे शुक्तसैंधवफलाम्लसिद्धं यवक्षारप्रतिवापं सर्पिःपानं ॥ बिल्वविदारीक्षीरयुक्तमास्थापनं ॥ मधुकभद्रदारुसिद्धं तैलमनुवासनं ॥ क्षीरकुलीररससिद्धं तैलमुत्तरबस्तिः ॥ पैत्तिके कांडेक्षुश्वदंष्ट्रागुडूचीसिद्धं मूर्वामधुकप्रतीवापं सर्पिःपानं ॥ त्रिवृच्चूर्णः सघृतो विरेकः ॥ पयस्याश्रीपर्णीसिद्धं क्षीरयुक्तमास्थापनं ॥ मधुकमुद्गपर्णीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च ॥ श्लैष्मिके पाषाणभेदकाश्मंतकामलककाथसिद्धं पिप्पलीमधुकचूर्णप्रतीवापं सर्पिःपानं ॥ मदनफलकषायो वमनं ॥ दंतीविडंगचूर्णस्तैललीढो विरेकः ॥ राजवृक्षमदनफलकषायप्रगाढमास्थापनं ॥ मधुकपिप्पलीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च वातजेऽप्यार्तवदोषे शार्ङ्गीभद्रदारुसिद्धं सर्पिःपानं ॥ काश्मर्येक्षुद्रसहासिद्धं वा क्षीरं ॥ मधुकशृगालविन्ना[1]कल्कं पयःसर्पिःसहितं ॥ प्रियंगुतिलकल्कं वा योनौ धारयेत् ॥ सरलमुद्गपर्णीकषायः प्रक्षालनं ॥ पित्तजे काकोलीद्वयविदारीमूलकाथमुत्पलपद्मककाथं मधूकपुष्पकाश्मर्यफलकाथं वा सशर्करं पिबेत् ॥ श्वेतचंदनकाथं वा सक्षौद्रं ॥ धवधातकीकल्कं वा ॥ घृतेन वा मधुकमधुरसामृद्वीकाकल्कं ॥ शम्याकगवाक्षीक्षीरं विरेकः ॥ चंदनपयस्याकल्कं योनौ धारयेत् ॥ गैरिकारिष्टकषायः प्रक्षालनं ॥

---

१ शृगालविन्ना (पिठवण)

श्लैष्मिके कुटजकटुकाऽश्वगंधाक्काथं पिबेत् ॥ समाक्षिकं वा क्षीरिवृक्षप्रवालक्काथं ॥ एतेषामेव वा चूर्णं मधुघृताभ्यां लिह्यात् ॥ मदनफलकषायेण वमनं ॥ तत्कल्कमेव च योनौ धारयेत् ॥ रोध्रतिंदुककषायः प्रक्षालनं बस्तमेषमूत्रं वा ॥ कुणपेरेतसि धातुकीपुष्पखदिरार्जुनदाडिमैः सिद्धमसनादिभिर्वा सर्पिः पाययेत् ॥ ग्रंथिरेतसि पाषाणभिदा पलाशभस्मना वा ॥ पूयरेतसि परूपकादिन्यग्रोधादिभ्यां ॥ मूत्रपुरीषरेतसि वायुनाऽर्तिविकले हिंगुशीरचित्रकैरथवा चित्रकपितुन्नकप्रियंगुहिंगुसमंगामृणालसिद्धमेलामोचचूर्णभत्रितापं ॥ तथा ग्रंथ्यार्तवे पाठात्रिकंटकवृक्षकक्काथं ॥ कुणपपूयार्तवे चंदनक्काथं पिबेत् त्रिफलाकल्कक्काथौ चात्र धारणाचमने ॥ सर्वेषु च शुक्रार्तवदोषेषु स्त्रीपुंसौ स्नेहादिकर्मभिर्विशेषेण चोत्तरबस्तिभिः पुनः पुनरुपाचरेत् ॥ यथास्वं च योनौ कल्कैः पिचुभिश्च ॥ इत्येवं विशुद्धशुक्रार्तवौ पूर्वोक्तं विधिमासेवेतां ॥ ऋतुस्तु दृष्टार्तवो द्वादशरात्रं भवति ॥ षोडशरात्रमित्यन्ये ॥ शुद्धयोनिगर्भाशयार्तवाया मासमपि तु केचित् ॥ तद्वददृष्टार्तवोप्यस्तीत्यपरे ॥ क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधरां ॥ स्रस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियं ॥ पद्मं संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ॥ ऋतावतीते योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥ मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ॥ ईषत्कृष्णं विगंधं च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ॥ ततः पुष्पदर्शने प्रथमदिवसात्प्रभृति ब्रह्मचारिणी स्नानाद्यलंकाररहिता दर्भसंस्तरशायिनी त्रिरात्रमासीत ॥ पर्णशरावकरतलान्यतमे च यावकं पयसा सिद्धमल्पं कर्शनार्थमश्नीयात् ॥ तीक्ष्णोष्णाम्ललवणानि वर्जयेत् ॥ चतुर्थेऽहन्युद्वर्तिता शीतसलिलस्नाताऽनुलिप्ताऽलंकृता शुक्लमाल्यांबरा कृतमंगलस्वस्त्ययनैवंविधमेव भर्तारं पश्येदनन्यमनाः ॥ तदा हि यादृशमेव पश्यति चिंतयति वा तादृशं प्रसूत इति ॥ ततः स्ताना-

त्पुनरपि गुणवत्पुत्रार्थी चतूरात्रमुपेक्षेत॥ पुष्पदिनात्सप्तरात्रं॥अथाष्ट-
म्यां दशम्यां द्वादश्यां वा रात्रौ पुत्रकामः संविशेत् ॥ पंचम्यां सप्त-
म्यां नवम्यां वा दुहितृकामः ॥ तासूत्तरोत्तरमायुरारोग्यैश्वर्यसौभा-
ग्यबलवर्णेंद्रियसंपदपत्यस्य भवति ॥ अतः परं तूत्तरोत्तरमेवायुरा-
दीनां ह्रासः ॥ तत्र युग्मासु रात्रिष्वल्पीभवत्यार्तवमयुग्मास्वाप्या-
यते ॥ तस्मात्तासु क्रमात्पुत्रस्य दुहितुश्च जन्म ॥ अतएव चानु-
परतार्तवदर्शनां पुत्रार्थी विषमेष्वप्यहस्सु नोपेयात् ॥ यदि त्वाहा-
रानुरोधादयुग्मासु शुक्रस्याधिकता युग्मासु च न्यूनता स्यात् ततः
पुमान् स्त्र्याकृतिर्दुर्बलो हीनांगो वा जायते ॥ स्त्री च पुरुषाकृतिर्दुर्बला
हीनांगी वा ॥ एकादशीत्रयोदश्योस्तु नपुंसकं स्यात् ॥ अथोपाध्या-
यः पुत्रीयं विधानमाचरेत्॥शूद्रायास्तु मंत्रवर्जितं ॥ यादृशं च पुत्रमा-
शासीत तद्रूपवर्णचरितान् जनपदाननुचिंतयेति स्त्री वाच्या ॥ तज्ज-
नपदाहारविहारोपचारपरिच्छदांश्चानुविदधीत ॥ कर्मांते च पुमान्मासं
ब्रह्मचारी सर्पिःक्षीराभ्यां शाल्योदनमभिप्राश्य नात्याशितः सुखी
स्रग्वी सुमनाः प्रीणितांगः शुक्लनिवसनो मौहूर्तिकानुमते रात्रिभागे क
ल्याणानि चिंतयंस्तदभिकामः स्वास्तीर्णं शयनं दक्षिणेन पादेन प्राग
रोहेत् ॥ तद्विधैव च प्रमदा कर्शितांगी तैलमाषोत्तराहारा पूर्वं वामपादेन
पुरुषस्य दक्षिणतः शय्यामधिरोहेत् ॥ तत्र मंत्रं प्रयुंजीत ॥ आहिर
सि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वा दधातु विधाता त्वा दधातु
ब्रह्मवर्चसा भवेति ॥ ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽश्वि-
नौ ॥ भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं दधतु मे सुतमिति ॥ ततः परस्प-
रं सामभिरभिसांत्व्य सहर्षमनुकूलं संवसेतां ॥ पर्यांते चैनां शीतो-

---

१ पुष्पदिनात्सप्तरात्रमिति सर्वत्र मूलपाठो दृश्यते ॥ ममतु ततःपुष्पदर्शनइत्या-
रभ्य त्रिरात्रमासीत ॥ ततःस्नानादित्यारभ्य चतूरात्रमुपेक्षेतेति वाक्यद्वयस्य तात्पर्यं
टिप्पणमिति भाति

दकेन सहसा परिषिंचेत् ॥ तत्रात्याशिता क्षुधिता पिपासिता भी-
ता विमनाः शोकार्ता क्रुद्धाऽतिमेदुरा ऽन्यकामाऽव्यवायकामा वा
न गर्भं धत्ते विगुणं वा ॥ तथा पुरुषोऽपि नचासावधस्तिष्ठेत् ॥
तथा हि स्त्रीचेष्टः पुमान् जायते पुंचेष्टा वा स्त्री ॥ न च न्युब्जां पा-
र्श्वगतां वा सेवेत ॥ न्युब्जायां वातो बलवान् स योनिं पीडयति ॥ द-
क्षिणपार्श्वगायाः श्लेष्मा पीडितश्च्युतो ऽपिदधाति गर्भाशयं ॥ वा-
मपार्श्वगायास्तद्वत्पित्तं विदहति रक्तशुक्रे ॥ तस्मादुत्ताना बीजं
गृह्णीयात् ॥ तथाहि यथास्थानमेव तिष्ठंति दोषाः ॥ लब्धगर्भां
चैनां विदित्वा प्राग्व्यक्तीभावाद्गर्भस्य पुष्ये पुंसवनादि प्रयुंजीत ॥
द्वादशरात्रमित्यन्ये ॥ तत्रापि युग्मदिनेष्विति केचित् ॥ प्रत्यह-
मित्यपरे ॥ तद्यथा ॥ लक्ष्मणावटशुंगसहदेवाविश्वेदेवानामन्यतमां
क्षीरेऽभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा बिंदून् दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिंचेत्पि-
चुना वामे तु दुहितृकामा ॥ न चैतान्निष्ठीवेत् ॥ तथा पुष्योद्धृता-
याः श्वेतबृहत्या मूलकल्काद्रसं नावयेत् ॥ तद्वच्चोत्पलपत्रं कुमुद-
पत्रं लक्ष्मणामूलं वटशुंगानि चाष्टौ च नावयेत् ॥ शुक्लमाल्यां
बरधरा च नारी पुष्योद्धृताया लक्ष्मणाया मूलकल्कमुदुंबरमात्रं
पयसा पिबेत्पुत्रस्योत्पादाय स्थितये च ॥ तद्वत्क्षीरदंडमपामार्गं जी-
वकर्षभकौ शंखपुष्पीं मध्यदंडां सहचरं नग्नजीवमभिजिन्द्वामष्टौ वा
वा वटशुंगानि ॥ पिष्टस्य च पच्यमानस्योष्माणमाघ्राय तद्रसं देह-
ल्यां स्थितां पूर्ववन्नावयेत् ॥ यच्चान्यदपि ब्राह्मणा वृद्धस्त्रियो वा
ब्रूयुस्तच्च कुर्यात् ॥ ततः प्रजास्थापनाख्या महौषधीः शिरसा द-
क्षिणेन च पाणिना धारयेत् ॥ एताभिश्च सिद्धं पयो घृतं वा पिबेत्॥
एताभिरेव पुष्ये पुष्ये स्नायात्सदा चेत्यमालभेत ॥ तथा सर्वासां जी-
वनीयानामोषधीनां सदोपयोगस्तैस्तैर्विधिभिः॥इतिगर्भस्थापनानि ॥

१ असौ पुरुष इति संबंधः

सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टाश्च प्रियहितानुवर्तिनः परिचारकास्तथा भर्तेति ॥ पुनश्चैनां मासादुपेयात् ॥ तत्र शुक्रे शुक्ले घृतमंडाभे वा गर्भस्य गौरत्वं तैलाभे कृष्णत्वं मध्वाभे श्यामत्वं ॥ तथा क्षीरादिमधुराणामुपयोगान्मातुरुदकविहाराच्च गौरता तिलान्नविदाहिना कृष्णता व्यामिश्राणां श्यामता ॥ देशकुलानुवृत्तितश्च वर्णभेदः॥तथा तेजोधातोरुदकाकाशधातुसंपर्काद्गौरता भूवायुसंपर्कात् कृष्णता सर्वधातुसाम्ये श्यामता॥सत्वविशेषकराणि पुनर्मातापितृसत्वान्यंतर्वत्न्याः श्रुतयश्चाभीक्ष्णाः स्वोपचितं कर्म भवति पूर्वाभ्यासश्चेति॥भवंति चात्र॥घृतक्षीरादिनित्यासु मुदितासु कफात्मसु ॥ आर्तवं तिष्ठति चिरं विपरीतास्वतोऽन्यथा ॥ निपातादेव गृण्हाति रागं वासो यथाऽमलं ॥ ध्रुवं गर्भतथा बीजं क्षेत्रं बीजमुपस्कृतं ॥ अविरुद्धे ध्रुवं दैवे काले युक्तस्य कर्मणः॥सिद्धिः पुंसवनाद्यस्मात्पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ जाताश्चैवं रूपवंतो महासत्वाश्चिरायुषः ॥ ऋणान्मोचयितारः स्युः सुपुत्राः पुत्रिणां मताः ॥ दैवताचारशौचादिरता सूते महागुणं ॥ धावत्येवं चाचरितं प्राग्जन्माभ्यासयोगतः ॥ योषितोऽपि स्रवंत्येव शुक्रं पुंसः समागमे ॥ गर्भस्य तन्न किंचित्तु करोतीति न चिंत्यते ॥ ॥ इति पुत्रकामीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो गर्भावक्रांतिशारीरं व्याख्यास्यामः ॥ गते पुराणे रजसि नवे ऽवस्थिते शुद्धे गर्भस्याशये मार्गे च बीजात्मना शुक्रमविकृतमविकृतेन वायुना प्रेरितमन्यैश्च महाभूतैरनुगतमार्तवेनाभिमूर्च्छितमन्वक्षमेव रागादिक्लेशवशानुवर्तिना स्वकर्मचोदितेन मनोजवेन जीवेनाभिसंसृष्टं गर्भाशयमुपयाति ॥ कार्याणां च कारणानुविधायित्वात्तत्स्वभावतां प्रतिपद्यते ॥ ततएव च शुक्रस्य बाहुल्यात्पुमानार्तवस्य

---

१ अंतर्वत्नी तु गर्भिणीत्यमरः   २ श्रवणानि

बाहुल्यात्स्त्री तयोः साम्येन नपुंसकं ॥ शुक्रार्तवेऽनिलेन खंडशो भिन्ने यथाविभागमपत्यानामुत्पत्तिः ॥ विकृते विषोन्याकृतीनां ॥ अथ भार्याः सद्योगृहीतगर्भायाश्च लिंगं योन्या बीजग्रहणं तृप्तिर्गरिमा स्फुरणं शुक्रार्तवयोरननुबंधश्च ॥ तथा प्रहर्षो ह्लासस्तंद्राऽगसादः प्रसेको हृदयव्यथा ग्लानिः पिपासा च ॥ क्रमेण तु व्यक्तगर्भायाः कुक्षिर्गात्रगौरवं क्षामनेत्रस्वरताऽक्षिरोमसंकुलनं निद्रा जृंभणं मूर्च्छा छर्दिररुचिः पादशोफोऽम्लेऽभिलाषस्तेषु तेषु चोच्चावचेषु भावेष्विति॥तस्याश्च रजोवाहिनां स्रोतसां वर्त्मान्युपरुध्यंते गर्भेण॥तस्मात्ततः परमार्तवं न दृश्यते ॥ ततस्तदधःप्रतिहतमपरमपरं चोपचीयमानमपरेत्याहुः ॥ जरायुरित्यन्ये ॥ स्थिते तु रक्ते रोमराजी प्रादुर्भवति जरायुशेषं चोर्ध्वमसृक् प्रतिपद्यते ॥ तस्मात्पीनकपोलपयोधरता कृष्णौष्ठचूचुकत्वं च ॥ स्तनाश्रयमेव च कफोपरंजितं स्तन्यतामुपगतं प्रसूतायाः पुनराहाररसेनाप्यायते ॥ तत्र प्रथमे मासे कललं जायते ॥ द्वितीये घनः पेश्यर्बुदं वा तेभ्यः क्रमात्पुंस्त्रीनपुंसकानि॥ तृतीये पंचधा प्ररोहति ॥ तद्यथा ॥ सक्थिनी बाहू शिरश्च ॥ सक्थ्यादिप्ररोहैककालमेव च सर्वांगावयवेंद्रियाणि युगपत्संभवंत्यन्यत्र जन्मोत्तरकालजेभ्यो दंतादिभ्यः क्रमेण तु स्पष्टीभवंति ॥ एषा प्रकृतिः ॥ विकृतिरतोऽन्यथा ॥ यथास्वंच गर्भस्य पुंस्त्रीनपुंसकान्यतमलिंगानुरूपा एव भावा मनसि शरीरे च संतिष्ठंते ॥ वैशेषिकलिंगसंकरे तु यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरा भावाः ॥ तद्यथा॥ क्लैब्यं भीरुत्वमवैशारद्यं मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्वमसंहननं शैथिल्यं मार्दवं गर्भाशयबीजभावास्तथा युक्ताश्चापरे स्त्रीकराभावाः ॥ ततो विपरीताः पुंस्कराः ॥ संकीर्णा नपुंसककराः ॥ तदा चास्य चेतना प्रव्यक्ता भवति ॥ ततश्च तत्प्रभृति स्पंदतेऽभिलाषं पंचें-

१ गात्रगौरवमिति पाठः २ कफोपचितं चेति पाठः ३ युक्तयाचापरे इति पाठः

न्द्रियार्थेषु करोति ॥ मातृजं ह्यस्य हृदयं तद्रसहारिणीभिर्धमनीभिर्मातृहृदयेनाभिसंबद्धं भवति ॥ तस्मात्तयोस्ताभिः श्रद्धा संपद्यते॥ तथा च द्विहृदयां नारीं दौर्हृदिनीत्याचक्षते ॥ अन्ये तु पक्षत्रयात्प्रभृत्यापंचमान्मासाद्दौर्हृदकालमाहुः ॥ प्रार्थनायां च तीव्रायां काममहितमप्यस्यै हितोपसंहितं दद्यात् ॥ दौर्हृदविमाननाद्धि वायुः प्रकुपितोऽन्तःशरीरमनुचरन् गर्भस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् ॥ लब्धदौर्हृदा तु वीर्यवंतं चिरायुषं च पुत्रं प्रसूते ॥ चतुर्थेऽगप्रत्यंगविभागः प्रव्यक्तो गर्भश्च स्थिरो भवति ॥ पंचमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति मांसशोणितोपचयश्च ॥ षष्ठे केशरोमनखास्थिस्नाय्वादीन्यभिव्यक्तानि बलवर्णोपचयश्च ॥ सप्तमे सर्वांगसंपूर्णता ॥ अष्टमे गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसहारिणीभिर्वाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परमाददाते ॥ तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदिता भवति मुहुर्म्लाना तथा गर्भः ॥ एवं गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमत्तदा भवति ॥ ओजसोऽनवस्थितत्वात् ॥ तथा ह्यस्य निष्क्रमणोन्मुखस्य परिवर्त्तनादीन्यनुभवत एवौजसा वियोगः ॥ यद्यपि च किंचित्कालमस्योच्छ्वसनं स्यात्तच्छिन्नस्येवांगस्यौजःसंस्कारानुवृत्तिकृतं ॥ जनन्यास्तु स्थिरौजस्कतयैकदेशेन रसे संक्रांते ग्लानिरेवेति ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ नैर्ऋतभागत्वात्तत्र गर्भस्य मरणं ॥ तस्मात्प्रसवप्रतिषेधार्थं स्त्री स्नाता शुचिर्ब्रह्मचारिणी देवताराधनपरमा स्यात् ॥ मांसौदनबलिं चात्र निर्वपेत् ॥ तस्मिन्नेकदिवसातिक्रांतेऽपि प्रसवकालमाहुरासंवत्सरात् ॥ अतःपरं विकारी भवति ॥ गर्भस्तु मातुः पृष्ठाभिमुखो ललाटे कृतांजलिः संकुचितांगो गर्भकोष्ठे दक्षिणपार्श्वमाश्रित्यावतिष्ठते पुमान् वामं स्त्री मध्यं नपुंसकं ॥ तत्र स्थितश्च गर्भो मातरि स्वपंत्यां स्वपिति प्रबुद्धायां प्रबुध्यते ॥ परतंत्रवृत्तेश्च गर्भस्य ॥ निषेकात्प्रभृति गर्भाशयोपस्नेहोपस्वेदौ वर्तनं ततो व्यक्तीभवदं-

गप्रत्यंगस्याऽस्य नाभ्यां प्रतिबद्धा नाडी नाड्यामपरा तस्यां मातृहृदयं ॥ ततो मातृहृदयादाहाररसो धमनीभिः स्यंदमानोऽपरामुपैति ॥ ततः क्रमान्नाभिं ॥ ततश्च स पुनर्गर्भस्य पक्वाशये स्वकायाग्निना पच्यमानः प्रसादबाहुल्याद्धात्वादिपुष्टिकरः संपद्यते ॥ तथा रोमकूपैरुपस्नेहो रसएव च पयोभूतः ॥ अजातस्य साक्षादन्नपानाननुप्रवेशादमलत्वाच्च रसस्य गर्भस्य स्थूलमलासंभवः ॥ जन्मकाले तु प्रसूतिमारुतयोगात्परिवृत्त्याऽवाक्शिरा निष्क्रामत्यनुचापरा च्युता मातृहृदयात्॥एषा प्रकृतिः ॥ विकृतिरतोऽन्यथा ॥ तत्र या दक्षिणं पार्श्वं पूर्वमभिहरति दक्षिणश्च यस्या बाहुर्बलवांस्तेन च चेष्टते तत्स्तने च प्राक् पयो दृश्यतेऽत्युन्नततत्कुक्षिपरिमंडलगर्भा पुन्नामदर्शनस्पर्शनप्रश्नदौर्हृदाभिरता पुन्नामधेयांश्च स्वप्नान् पश्यति प्रसन्नमुखवर्णा तीक्ष्णक्षुदूर्ध्वरोमराजिः पुरुषानभिलाषिणी च सा पुत्रं प्रसूते तद्विपर्यये कन्यां संकरे च नपुंसकं ॥ प्रश्नकाले नारी यल्लिंगमंगं बाह्यद्रव्यं वा परामृशति तल्लिंगमस्या गर्भमादिशेत् ॥ यदा तून्मार्गगो वातो गर्भस्य रसवाहीनि स्रोतांसि शोषयति तदा बालरोगी हीनो जायते ॥ बहूनि वा वर्षाण्युदरे तिष्ठति ॥ यदा स्त्रीपुंसयोः सममर्थौ निष्पद्यते ॥ बीजं वा तयोः समांशं संमुखं च ॥ यदा च बीजं भागे दुष्यति तदा द्विप्रकृतिर्द्विरेतो नपुंसकं भवति ॥ यदा स्त्री प्रथमं कृतार्था भवति ततः पुरुषेण पश्चाच्छुक्रमुत्सृष्टं हर्षानवस्थितचेतसः स्त्रिया वातो विगुणीकरोति पुंस्त्ववाहीनि चास्य स्रोतांसि चोपहंति तदा वातेंद्रियं भवति ॥ तन्मैथुने वातमेवोत्सृजति ॥ यदा तु कार्त्स्न्येनोपहंति अनुपघ्नन्नेव वा स्रोतोमुखं पिधत्ते ॥ तदा संस्कारवाह्यं भवति तत्र संस्कारो वाजीकरा बस्तयोऽभ्यवहारश्चेतोहर्षणानि च ॥ तानि हि शुक्रे बलमादधानानि स्रोतांस्यस्या-

१ स्रोतांसि न व्यापयंतीति पाठः ॥

प्यायर्यंतीति ॥ यदाऽल्पबीजोऽल्पबलः पुमानुद्वेगः स्त्रीद्वेषयुक्तोऽन्यकामो वा नार्या व्यवायप्रतिघातं करोति तद्विधा वा नारी पुंसः ॥ तदा ऽऽसेक्यं स्त्रीपुंसौ तद्विधौ भवतः तदा वक्रध्वजो भवति तस्य नैव ध्वजस्तभ्यते ॥ यदा पूतियोन्याः स्त्रिया गर्भो भवति ॥ तच्छुक्रास्वादाद्ध्वजोच्छ्रायं लभते ॥ यदा पुनरुभावपि तत्सौगंधिकाख्यं योनिध्वजगंधेन बलं लभते ॥ यदा त्वीर्ष्याभिभूतौ मंदहर्षौ संसृज्येते तदेर्ष्यालुरिति संज्ञं ॥ तस्य परं मिथुनीभूतं दृष्ट्वा मैथुनप्रवृत्तिर्भवति ॥ यदा पुरुषस्य गर्भस्य वाय्वग्निदोषाद्वृषणनाशः तदा वायुपिंडकाख्यं भवति ॥ एताः कर्मवैचित्र्यादष्टौ पंढयोनयः संकीर्णाः कथिताः ॥ यदा तु स्त्रियाः शोणितगर्भाशयौ दोषाः किंचित् प्रदूषयंति तदा यो गर्भो भवति तस्य गर्भस्य यस्य यस्य मातृजस्यावयवस्य बीजे बीजांशे वा दोषः प्रकोपमापद्यते तं तमवयवं विकृतिराविशति ॥ यदा ह्यस्याः शोणिताख्ये बीजे गर्भाशयस्थे निर्वर्तकं बीजं प्रदुष्यति तदा वंध्यां जनयति ॥ यदा तस्यावयवस्तदा पूतिप्रजां ॥ तस्या जातं जातं म्रियते ॥ यदा पुनः सोऽवयवः स्त्रीकराणां च शरीरसंश्रयाणामधोगुरुत्वादीनां निर्वर्तका ये बीजांशास्तेषामेकदेशः ॥ तदा स्त्र्याकृतिप्रायामस्त्रियं वार्ता नाम जनयति ॥ तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ एवमेव पुंसो यदा शुक्राख्ये बीजे बीजं प्रदुष्यतीत्यादियोजयेद्वंध्यं पूतिप्रजं तथा पुरुषाकृतिप्रायमपुरुषं नृणामलिंगा नाम जनयतीत्येतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां विकृतिव्याख्यानेन सात्म्यजानां रसजानां सत्वजानां चावयवानां विकृतिर्व्याख्याता भवति ॥ यस्य ह्यंगावयवस्य बीजे बीजांशे वा उत्पत्तिर्भवति तस्य तस्यांगावयवस्य विकृतिरुपजायते ॥ नोपजायतेऽनुपतापात् ॥ यदा च लब्धगर्भाऽन्वक्षमेव वातलान्यासेवते तदाऽस्या वायुः

१ व्यवायप्रतिघातं करोतीति पूर्वेण संबंधः

प्रकुपितः शरीरमनुसर्पन् गर्भाशयेऽवतिष्ठमानो गर्भस्य जडबधिरमूकमिम्मिणगद्गदखंजकुब्जवामनहीनांगाधिकांगत्वान्यन्यं वा वातविकारं करोति ॥ तथा वायुवत्पित्तमपि खलतिपलितश्मश्रुहीनतात्वक्नखकेशपैंगल्यादीनि ॥ श्लेष्मा तु कुष्ठकिलाससदंतत्वादीनि ॥ त्रिवर्गो मिश्रान्विकारान् ॥ अपिच ॥ दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यंधत्वं तदेव वातानुगतं विकृतरूक्षारुणाक्षं पित्तानुगतं पिंगाक्षं श्लेष्माऽनुगतं शुक्लाक्षं रक्तानुगतं रक्ताक्षमिति ॥ गर्भसमानयोगक्षेमा हि गर्भिणी भवति॥तस्माद्विशेषतस्तां प्रियहिताभ्यां गर्भोपघातकरेभ्यो रक्षेत्॥ यथा यथा च गर्भो वृद्धिमाप्नोति तथा तथा भाराहारस्सापचाराच्च स्त्रिया बलक्षयः ॥ तत्रेमे गर्भोपघातकराः ॥ तद्यथा ॥ व्यवायव्यायामकर्शनाभिघातातिमात्रसंक्षोभियानयानरात्रिजागरणदिवास्वप्नवेगविधारणाजीर्णातपाग्निक्रोधशोकभयोत्रासोपवासोत्कटकविषमकठिनासनश्वभ्रकूपप्रपाताप्रियावलोकनश्रवणादयः ॥ समासतः सर्वमतिगुरूष्णतीक्ष्णरूक्षमन्नपानं दारुणाश्च चेष्टाः ॥ तथा ॥ देवतारक्षोऽनुपचयपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि धारयेन्न यानमधिरोहेन्न मद्यमांसमश्नीयात् ॥ यच्चान्यदपि वृद्धस्त्रियो ब्रूयुः ॥ प्रततोत्तानशायिन्याः पुनर्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडी कंठमनुवेष्ट्य व्यापत्तिं करोति ॥ विवृतशया नक्तचारिणी चोन्मत्तं जनयति ॥ कलहशीलाऽपस्मारिणं ॥ व्यवायशीला दुर्वपुषमन्हीकं स्त्रैणं वा ॥ शोकनित्या भीरुमपचितमल्पायुषं वा ॥ अभिध्यायिनी[1] परोपतापनमीर्ष्यालुं स्त्रैणं वा ॥ स्तेना त्वायासबहुलमभिद्रोहिणमकर्मशीलं[2] वा ॥ अमर्षणा चंडमौपधिकं वा ॥ स्वप्नशीला निद्रालुमबुधमल्पाग्निं वा ॥ मद्यनित्या तृष्णालुमल्पस्मृतिमनवस्थितं वा ॥ गोधामांसनित्याऽश्मरिणं शनैर्मेहिनं वा ॥ वराहमांसनित्या रक्ताक्षं क्रथनमतिपरुषरोमाणं वा ॥ मत्स्यमांसनि-

१ परस्वापहारेच्छावती परगुणासहनशीला वा २ अधर्मशीलंवतिपाठः

त्या चिरनिमेषं स्तब्धाक्षं वा ॥ मधुरनित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं वा ॥ अम्लनित्या रक्तपित्तिनं त्वगक्षिरोगिणं वा ॥ लवणनित्या शीघ्रवलीपलितं खलतिकं वा ॥ तिक्तनित्या शोषिणमबलमपचितं वा ॥ कटुकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा ॥ कषायनित्या श्याममानाहिनमुदावर्तिनं वा ॥ यद्य यद्य यस्य व्याधेर्निदानं तत्तदासेवमानांऽतर्वत्नी स्त्री तत्तद्विकारबहुलमपत्यं जनयति ॥ एतेन पितृजा अपि शुक्रदोषा व्याख्याताः ॥ तस्मात्प्रजासंपदमिच्छंतौ साध्वात्मानमुपाचरेतां ॥ विशेषेण नारी ॥ व्याधींश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुखैरौषधाहारविहारैरुपाचरेत् ॥ न चास्या वमनादीनि प्रयोजयेत् ॥ न रक्तावसेचनं केवलं त्वष्टमं मासमुपादायास्थापनमनुवासनं वा ॥ वमनादिसाध्येषु पुनर्विकारेषु मृदुभिस्तदर्थकारिभिर्वोपक्रमेत् ॥ पूर्णमिव तैलपात्रमसंक्षोभयन्गर्भिणीमुपाचरेदिति ॥ भवंति चात्र ॥ इत्यनात्ययिके व्याधौ विधिरत्यधिके पुनः ॥ तीक्ष्णैरपि क्रियायोगैः स्त्रियं यत्नेन पालयेत् ॥ स्त्री हि मूलमपत्यानां स्त्री हि रक्षति रक्षिता ॥ सर्वाश्रमाणां प्रथमं गृहस्थत्वमनिंदितं ॥ जरायुणा मुखे छन्ने कंठे च कफवेष्टिते ॥ वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥ इति गर्भावक्रांतिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो गर्भोपचरणीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ प्रथमे मासि गर्भिणी क्षीरमुपसंस्कृतं मात्रावच्छीतं काले पिबेत् ॥ तस्मिन्नपि चाद्यं द्वादशरात्रं क्षीरोद्भवं सर्पिः शालिपर्णीपलाशाभ्यां शृतं कनकरजतक्वथितशीतोदकानुपानं पिबेत् ॥ स्वादुशीतं द्रवप्रायं सात्म्यं च सायं प्रातराहारयेत् ॥ न चाभ्यंगोद्वर्तनानि सेवेत ॥ यथोक्तानि च दोषकराणि परिहरेदापंचमान्मासात् ॥ विशेषेण द्वितीये मधुरौषधसिद्धं पयः पिबेत् ॥ तृतीये तदेव सर्पिर्मधुभ्यां ॥ चतुर्थेऽक्षमात्रनवनीतयुक्तं ॥ पंचमे क्षीर-

सोरिः ॥ षष्ठे तदेव मधुरौषधसिद्धं ॥ सप्तमे च ॥ तस्मिंश्च गर्भस्य केशोत्पत्त्या मातुर्विदाहो भवतीति स्त्रियो भाषंते नेति भगवानात्रेयः॥ गर्भोत्पीडनात्तु दोषा हृदयं प्राप्य विदहंति ततः कंडूर्जायते कंड्वा किक्किसं ॥ तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य पाणितलमात्रमस्यै दद्यात् ॥ चंदनमृणालकल्कैश्च स्तनोदरं मृद्नीयात् ॥ शिरीषधातुकीसर्षपमधुकचूर्णैर्वा ॥ कुटजार्जकबीजमुस्ताहरिद्राकल्कैर्वा निंबकोलसुरसमंजिष्ठाकल्कैर्वा ॥ शशहरिणपुनर्नवामालतीमधुकसिद्धेनांभसा पृषतरुधिरयुक्तया त्रिफलया करवीरपत्रकल्कसिद्धेन च तैलेनाभ्यंगः ॥ परिषेकः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनांभसा ॥ कंडूयनं वर्जयेत् ॥ त्वग्भेदे वैरूप्यपरिहारार्थंस्नानोद्वर्त्तनं चंदनं चशीलयेत् ॥ मधुरं चाहारमल्पमल्पस्नेहलवणमल्पोदकानुपानं भुंजीत ॥ अष्टमे क्षीरयवागूं सर्पिष्मतीं पिबेत् ॥ नेति पंढकाप्यो गर्भस्य पैंगल्याबाधभयात् ॥ अस्ति पैंगल्याबाधस्तथाप्येवं कुर्वीत ॥ नीरुजं बलवर्णसत्वसंहननसंपदुपेतं ज्ञातीनामग्रगण्यमपत्यं जनयतीति भगवानात्रेयः ॥ बदरोदकेन पललपयोदधिमस्तुतैललवणफलघृतमधुयुक्तेनास्थापयेत् ॥ पुराणविड्विशुत्व्यर्थं मधुकादिमधुरौषधसिद्धेन च तैलेनानुवासयेदनुलोमनाय वायोः ॥ अनुलोमे हि मारुते सुखमनुपद्रवा प्रसूते ॥ गर्भिणीं तु न्युब्जामास्थापयेदनुवासयेद्वा ॥ तथा ऽस्या विवृतमार्गतया सम्यगौषधमनुप्रविशति ॥ अत ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जांगलरसैश्चोपाचरेदाप्रसवकालादिति भगवान्धन्वंतरिः ॥ नवमे तु ततएवानुवासनतैलात्पिचुं योनौ प्रणयेत् गर्भमार्गाशययोः स्नेहनार्थमिति ॥ अनेन प्रथममासादारभ्य क्रमेण गर्भिण्याः प्रसवकाले गर्भधारिणीकुक्षिकटीपार्श्वपृष्ठं मृदूभवति ॥ वायुश्चानुलोमः संपद्यते ॥ मूत्रपुरीषं च प्रकृतिभूतं जरायुश्च मार्गं प्रतिपद्यते ॥ पुत्रं चेष्टं कल्यमायुष्मंतं सुखिनं सुखेन काले बलवती प्र-

१ कल्यं निरामयं ॥ वार्तो निरामयः कल्य इत्यमरः दक्षमितिपाठः ॥

सूते ॥ बिल्वकार्पासीफंफेणापाटलीपिचुमंदाग्निमंथमांसीवर्धमानकप-
त्थभंगक्काथेन शीतेन सर्वगंधोदकेन वा गर्भिण्याः प्रत्यहं स्नानमुपदिशे-
त् ॥ प्राक् चैवास्या नवमान्मासादपहृतास्थिशर्कराकपाले प्रशस्ते देशे
वास्तुविद्याप्रशस्तं सर्वर्तुसुखमुपहृतसर्वोपकरणं सन्निहितज्वलनं
प्राग्द्वारमुदग्द्वारं वा सूतिकागारं कारयेत् ॥ तत्रानुकूलेषु नक्षत्रादि-
षु पुण्याहशब्देन गोब्राह्मणवृद्धान्नत्वाऽऽवर्तमाना प्रदक्षिणं प्रविश्य
बहुशः प्रसूताभिरनुरक्ताभिरविषादाभिः क्लेशक्षमाभिः परिवृता स्व-
स्त्ययनपराऽनुलोमैराहारविहारैरनुलोमितवातमूत्रपुरीषा प्रसवका
लमुदीक्षेत ॥ स्वल्पेऽपि च विण्मूत्रविबंधे फलवर्तीः प्रणिदध्यात् ॥
तत्रासन्नप्रसवायाः क्लमो ग्लानिर्मुक्तबंधने इवाक्षिणी निष्ठीविका
मूत्रपुरीषबाहुल्यं शिथिलकुक्षिताऽधोगुरुत्वमन्नानभिलाषो वेदनो-
दरहृदयकटीबस्तिवंक्षणेषु तोदभेदशूलस्फुरणस्रवणानि च योन्या
भवंति ॥ तदनंतरभावीनां प्रादुर्भावो गर्भोदकप्रवाहश्च ॥ अथैनामु-
पस्थितगर्भां कृतकौतुकमंगलां पुन्नामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णो-
दकपरिषिक्तां सघृतां यवागूं पाययेत् ॥ ततः सुरक्तार्षभचर्मप्रच्छदे
मृदुनि भूमिशयने शयानामुत्तानामाभुग्नसक्थिपृष्ठामहतवाससोऽशं-
कनीयाः प्रियदर्शनाः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः प्रगल्भाः कृत्तन-
खाः स्त्रियः सूतिकां सूनृताभिर्वाणीभिराश्वासयंत्यः पर्युपासीरन् ॥
अथास्यै दद्यात्कुष्ठैलालांगलीवचाचव्यचित्रकचिरबिल्वचूर्णमुपाघ्रा-
तुं मुहुर्मुहुः ॥ तथा भूर्जपत्रशिंशिपासर्जरसान्यतमधूममंतरांतरा च ॥
पार्श्वपृष्ठकटीसक्थिदेशान्कोष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमस्या मृद्नी-
यात् ॥ एवमवाक् परिवर्तते गर्भः ॥ तस्य लक्षणं ॥ विमुच्य हृदयमुदर-
माविशति बस्तिशिरोऽवगृह्णाति ॥ त्वरयंत्येनामाव्यः न चेदेवं प-
रिवर्तते ततो मुहुर्मुहुर्जृंभणं चंक्रमणं च कारयितव्याऽनंतरोक्तं विधिं ॥

---

१ शैवालमितिप्राचीनपुस्तकेषुपर्यायः

अन्ये तु मुशलेनोलूखलं धान्यपूर्णमाहननीयमित्याहुः॥तत्तु न सम्यक्॥ दारुणव्यायामवर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते ॥ विशेषतश्च प्रसवकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सौकुमार्यत्वान्नार्यां मुशलव्यायामेनेरितो वायुरंतरं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यादिति ॥ अथ परिवृत्तगर्भां पर्यंकमेनामारोप्य कुशला स्त्री पादतोऽस्या निषण्णाया योनिमनुलोममनुसुखमभ्यज्य स्फिजौ पादाभ्यां पीडयेत् ॥ योनिं च पुनः पुनः प्रसारयेत् ॥ ब्रूयाच्च सुभगे शनैः शनैः प्रवाहयस्व सुप्रसन्नस्ते मुखवर्णः पुत्रं जनयिष्यसीति ॥ अन्या तु वामकर्णेऽस्या मंत्रमिमं जपेत् ॥ क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ॥ सगर्भां त्वां सदा पातु वैशल्यं वा दधात्वपि ॥ प्रसूष्व त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने॥ कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितमिति ॥ तथा ॥ इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ॥ उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मंदिरे निवसंतु ते ॥ इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं प्रमुंचतु स्त्रि ॥ तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणांबुधरैर्दिशंतु शांतिमिति ॥ तथा पराऽनुशिष्यात्॥अनागतायां वेदनायां मा प्रवाहिष्ठाः[1] ॥ अकालप्रवाहणं हि विण्मूत्रादिवेगानामिवोदीरणमनर्थकरमहितं च गर्भस्य श्वासकासशोषकुब्जतादिकारित्वात् ॥तथा तेषामेव विधारणमिव वेदनायामप्रवाहणमुपघाताय ॥ ततो यथोक्तं कुरुष्व शनैः शनैश्च पूर्वं प्रवाहिष्ठाः ॥ निर्गमे बाढं गर्भस्य योनिमुखप्रतिपत्तौ बाढतरमाप्रसवादिति ॥ तस्यास्तु प्रवाहमाणायाः स्त्रियः शब्दं कुर्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रमिति ॥ तथाऽस्या हर्षेण प्राणा आप्यायंते ॥ गर्भसंगे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेन पिंडीतकेन वा ॥ बध्नीयाच्च हिरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादे ॥ धारयेच्च सुवर्चलां विशल्यां वा ॥अथ प्रसूतायाः न चेदपरा पतति ततो दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्टाद्बलवदुपपीड्य

---

१ प्रवाहेथा इतिपाठः

पृष्ठत उपसंगृह्य विधुनुयात् ॥ पार्ष्ण्या वा श्रोणिमाकुट्टयेत् ॥ स्फिजौ वोपसंगृह्य सुपीडितं पीडयेत् ॥ वेण्याऽङ्गुल्या वा केशवेष्टितया च कंठतालु परामृशेत् ॥ भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्च योनिं धूपयेत् भूर्जगुग्गुलुभ्यां वा ॥ शालिमूलसिद्धेन वा सर्पिषा योनिमभ्यज्य कटुकालाबुजालिनीनिंबसर्पनिर्मोकैर्धूपयेत् ॥ अनभ्यक्तां वा कटुतैलमिश्रैः कल्कीकृतैर्वा तैलाक्तैरालिंपेत् ॥ गृहनागरकल्केन वा ॥ तदेव वा भक्षयेत् ॥ लांगलीमूलकल्केन वा पाणिमुदरं चालिंपेत् ॥ महावृक्षक्षीरं वा मूर्द्धन्यनुषेचयेत् ॥ कुष्ठतालीसकल्कं बिल्वबिल्वजयूषमैरेयासवसुरामंडान्यतमेन व्योषतीक्ष्णोष्णेन वाऽम्लेन कुलत्थरसेन मधुकपिप्पलीसंपाकेन वा पाययेत् ॥ पिप्पल्येलाकोलबिडचव्यचित्रकोपकुंचिकाकल्कं वा ॥ खरस्य वृषभस्य वा जीवतो दक्षिणं कर्णमुत्कृत्य बिल्वबिल्वजयूषादीनामाप्लवनानामन्यतमे प्रक्षिप्य मुहूर्तस्थितमुद्धृत्य तदाप्लवनं पाययेत् ॥ कुष्ठैलाकल्कं वा सुरया ॥ अर्कालर्ककषायं वा सुरोन्मिश्रं ॥ कुष्ठलांगलकीमूलककल्कं वा मद्यमूत्रान्यतमेण ॥ वत्सकादिचूर्णं वा मद्येन ॥ शतपुष्पाकुष्ठमदनहिंगुसिद्धस्य च तैलस्य पिचुं ग्राहयेत् ॥ ततश्चैनामनुवासनकालेऽनुवासयेत् ॥ बिल्वबिल्वजयूषाद्याप्लावनैश्च ॥ फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजाकृतवेधनहस्तिपर्ण्युपहितैरास्थापयेत् ॥ सिद्धार्थककुष्ठलांगलकीमहावृक्षक्षीरमिश्रेण वा सुरामंडेन शाल्मलीवृंतानि वा स्विन्नान्यापोथ्य पंचमूलकषाये विमर्दयेत् ॥ तेन च पूतेन स्नेहवता फलादियुक्तेन यथोक्तास्थापनद्रव्यसिद्धेन कटुतैलेनोत्तरबस्तिं दद्यात् ॥ शिग्रुसुमुखमरिचाजाजिचित्रककल्कक्षीरगोमूत्रसिद्धेन वा कटुतैलेनाऽनुवासयेत् ॥ उमाशाल्मलीपिच्छया वा सघृतया योनिं पूरयित्वा विधुनुयात् ॥ स्निग्धेन वा कृत्तनखेन पाणिना नालानुसारतोऽपहरेत् ॥ प्र-

१ उत्कर्तयेतिपाठः

जातायां चेद्वस्तिमूर्द्धोदरेषु शूलं मक्कलाख्यं स्यात् ॥ तत्र यवक्षारचू-
र्णं सर्पिषा सुखोष्णोदकेन वा पिबेत् ॥ वरणादिं वा सपंचकोलमे-
लाप्रतीवापं ॥ अथवा वीरतरादिमूषकादिप्रतीवापं ॥ लवणचूर्णं वा
वत्सकादिनिर्यूहेण ॥ वत्सकादिं वा मदिरया ॥ अंशुमतीद्वयक्वाथेन
वा मरिचभद्रदारुकल्कं ॥ भार्ङ्गीनागरदेवदारुकल्कं वोष्णांभसा ॥
पुराणगुडं वा त्रिकटुत्रिजातकधनिकाचूर्णसंसृष्टं भक्षयेत् ॥ तस्या-
श्चेत्स्वस्थानतो योनिर्भ्रश्येत् ॥ ततो यस्य कस्यचिच्छोणितेनाभ्यज्य
योनिं यथास्थानं कुशला स्त्री निवेशयेत् ॥ निविष्टां चाशोकरोहि-
णीबर्हिषोशीरप्रियंगुदेवदारुकल्कविपक्वेन तैलेन बहुशः स्वेदयेत्पू-
रयेत् ॥ ब्रूयाच्च गच्छ सुभगे स्वस्थानमिति ॥ तद्वच्चान्यतमा स्त्री
जातमात्रमेव बालं बालोपचरणीयेन विधिनोपपादयेत् ॥ तमुपदे-
क्ष्यते तूत्तरेषु ॥ अथ सूतिकां बलातैलेनाभ्यज्यात् ॥ बुभुक्षितां च
पंचकोलचूर्णेन यवान्युपकुंचिकाचव्यचित्रकव्योपसैंधवचूर्णेन वा यु-
क्तामहःपरिणामिनीं यथासात्म्यं स्नेहमात्रां पाययेत् ॥ स्नेहापो-
ढ्यां वातहरौषधक्वाथं ह्रस्वपंचमूलक्वथं वा पीतवत्याश्च यमकेना-
भ्यज्य वेष्टयेदुदरं वस्त्रेण ॥ तथा न वायुरुदरविकृतिमुत्पादयेदनव-
काशत्वात् ॥ जीर्णे तु स्नेहे पूर्वौषधैरेव सिद्धां विदार्यादिगणक्वा-
थेन क्षीरेण वा यवागूं सुस्विन्नां द्रवां मात्रया पाययेत् ॥ प्राक्स्नेहय-
वागूपानाभ्यां चोभयकालमुष्णोदकेन परिषेचयेत् ॥ एवं त्रिरात्रं
पंचरात्रं सप्तरात्रं वाऽनुपाल्य ततो यवकोलकुलत्थयूषेण लघुना
चान्नपानेन द्वादशरात्रात्परं जांगलरसादिभिश्च क्रमादाप्याययेद-
ग्निबलादीन्यपेक्ष्य ॥ क्वथितशीतं च तोयं पाययेत् ॥ तथा जीवनी-
यबृंहणीयमधुरवातहरसिद्धैरभ्यंगोच्छादनपरिषेकावगाहैरन्नपानैश्च ह्-
द्यैरुपाचरेत् ॥ एवं हि गर्भवृद्धिक्षपितशिथिलसर्वशरीरधातुप्रवाहण-
वेदनाक्लेदरक्तनिःस्रुतविशेषशून्यशरीराच्च पुनर्नवीभवत्यत एव च सूति-

काया व्याधिः कृच्छ्रसाध्यो भवत्यसाध्यो वा तस्मात्तां यथोक्तेन विधिना प्रयत्नेनोपचरेत् ॥ एवं साऽध्यर्द्धमासमुपसंस्कृता क्रमेण विमुक्ताहारविहारयंत्रणा विगतसूतिकाभिधाना स्यात् ॥ पुनरार्तवदर्शनादित्येके ॥ इत्याद्यं मासमादाय यावद्गर्भक्षमा पुनः ॥ स्त्री स्यात्तावद्विधिः सर्वः सर्वथा साधु दर्शितः ॥ इति गर्भोपचरणीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातो गर्भव्यापदं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ स्त्री चेदापन्नगर्भा परिहार्याण्यासेवेत ॥ तत्र यस्या बस्तिपार्श्वश्रोणियोनिमुखेषु शूलं पुष्पदर्शनं वा स्यात् ॥ तां मृदुसुखशिशिरास्तरणशयनस्थामीषदवनतशिरसं शीतप्रदेहपरिषेकादिभिरुपाचरेत् ॥ तद्यथा ॥ सहस्रधौतेन सर्पिषाऽधोनाभेः सर्वतः प्रदिह्यात् ॥ मधुकसर्पिषा सुशीतेन पिचुमाप्लाव्य योनिसमीपे स्थापयेत् ॥ गव्येन पयसा मधुकांबुना न्यग्रोधादिकषायेण वा परिषेचयेत् ॥ परिपीततरुस्वरसानि च तैलानि योनौ निधापयेत् ॥ तच्छुंगसिद्धस्य वा क्षीरसर्पिषः पिचुं ॥ अतिस्रवति तु रक्ते तत एवाक्षमात्रं प्राशयेत् ॥ केवलादेव वा क्षीरसर्पिषः ॥ पद्मोत्पलकुमुदकिंजल्कं च समधुशर्करं लेहयेत् ॥ धातकी गैरिकसर्जरसरसांजनचूर्णं वा समधु ॥ न्यग्रोधादित्वक्प्रवालकल्कं वा ॥ शशैणहरिणरुधिरं वा सक्षौद्रं पाययेत् ॥ ऋद्धिविदारीजीवंतीर्वा पयसा ॥ नीलोत्पलसितापकल्लोध्रचंदनादि वा तंदुलांबु वा सरसान्यसरेण ॥ गंधप्रियंग्वसितोत्पलशालूकोदुंबरशलादुन्यग्रोधशुंगानि वाऽऽजेन पयसा ॥ कसेरुकमृणालशृंगाटककाश्मर्यपरूपकद्राक्षासारिवाप्रपौंडरीकानंतोत्पलकंदबीजक्वाथेन वा शर्करामधुमधुरेण ॥ शालिपिष्टं जीवनीयशृतं वा क्षीरं ॥ बलाऽतिबलाशालिषष्टिकेक्षुमूलकाकोलीशृतेन च पयसा समधुशर्करेण रक्तशाल्योदनं सुशीतं भोजयेच्छीतवीर्यजांगलरसेन वा ॥ रक्तपित्तक्रियाश्च शोधनवर्ज्याः

प्रयुंजीत ॥ सौम्याश्च मनोनुकूलाः कथाः ॥ अदृष्टशोणितां तु मधु-
कपयस्यासुरदारुभिः सिद्धं पयः पाययेत् ॥ ताम्रवल्लयश्मंतकशतावरी
पयस्याभिर्वा ॥ विदार्यादिगणेन वा ॥ श्वदंष्ट्रास्वरसक्षीरसिद्धं वा
सर्पिः ॥ पलांडुरससिद्धं वा सक्षौद्रं ॥ अपूर्णत्रिमासायास्तु पुष्प-
दर्शने गर्भः प्रायो न तिष्ठत्यसंजातसारत्वात् ॥ आमान्वये चोर्ध्व-
मपि विरुद्धोपक्रमत्वात् ॥ तत्र रूक्षशीतानि प्रयुंजीत ॥ तद्यथा ॥
प्रागुपवासं तथा दुरालभाऽमृतोशीरपर्पटकघनचंदनातिविषाबला
कटुंगधान्याककषायपानं तृणधान्यशालिषष्टिकपेयामशनं च मुद्गादि-
यूषैर्जिते त्वामे स्निग्धशीतानि पूर्ववत् ॥ आमगर्भे तु पतिते
मद्यानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययेद्गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्त्तिविस्मर-
णार्थं च ॥ अमद्यपां पाचनीयद्रव्योपहिताभिः स्नेहलवणवर्जा-
भिः सलिलाभिरुद्दालकादियवागूभिरुपाचरेद्यावंतो मासा स्तावंत्यहा-
नीति ॥ ततः प्रीणनैर्बलानुरक्षिभिस्स्नेहैराहारैरादोषधातुक्लेदशु-
द्धेः ॥ आमगर्भशेषेण हि पुनः पुनः शूलमनुपज्येत ॥ तस्मा-
त्तीक्ष्णैरनवशेषयन्नुपाचरेत् ॥ ततः परं स्नेहपानैर्बस्तिभिराहारै-
श्च दीपनीयपाचनीयजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरैरिति ॥ यस्याः पु-
नर्महति जातसारे गर्भे वर्ज्यानामवर्जनात्पुष्पदर्शनं स्यादन्यद्वा यो-
निस्रवणं ॥ तस्यास्तन्निमित्तं वायुः प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ प-
रिगृह्य गर्भस्य रसवहां नाडीं प्रतिपीड्यावतिष्ठते ॥ ततो नाड्यां दो-
षैः कुल्यायामिव तृणपत्रादिभिः प्रतिच्छन्नायां रसस्यासम्यग्वह-
नाद्गर्भो वृद्धिमनाप्नुवन्नुपविशत्युपशुष्यति वा ॥ तत्र यस्याः का-
दाचित्कार्तवपरिस्रावादल्पौ च दृश्येते सततं च गर्भः प्रमाणात्परिमा-
णादपरिहीयमानएव स्फुरति न च कुक्षिर्विवर्द्धते तमुपविष्टकमित्या-
चक्षते ॥ यदा तु प्रतिमासमार्तवं प्रत्यहं वा परिस्रवणं नात्यल्पं च
तथा परिहीयमाणो गर्भश्चिरात्किंचित्स्पंदते ॥ कुक्षिश्च वृद्धोऽपि प

रिहीयते तदुपशुष्ककं नागोदरं च ॥ तौ तु मातुराहारतेजसाऽऽप्ये-नाप्याय्यमानौ यदा पुष्टौ स्यातां तदा वर्षगणैरपि प्रमदा प्रसूयत एव ॥ तत्र वातेनोपविष्टकोपशुष्ककयोर्वायुः प्रतिहन्यते सशब्दं फेनिलं विच्छिन्नं शकृदुपवेश्यते मूत्रमुपरुध्यते कटीपृष्ठहृदयेषु वेदना जृंभा निद्रानाशोऽभीक्ष्णं प्रतिश्यायः शुष्ककासः सादः क्ष्वेलते इव कर्णौ तुद्येते इव शंखौ पिपीलिकाभिरिव संसृज्यते शरीरं परिकं-तन्निव वायुर्भ्रमति कुक्षौ तमइव प्रवेश्यते दुःखेनान्नस्य जरणमङ्गहर्षः परिहानिः स्फुटितविवर्णपरुषत्वकृत्वं च भवति ॥ पित्तेन ताम्र-हरितमुपवेश्यते धूमकोऽम्लकश्छर्दिर्मूर्च्छा कुक्षिहृदयदाहः पीतरक्त-गोमूत्राभनेत्रमूत्रनखत्वं काली दुर्बला नित्यशूला च नारी भवति ॥ श्लेष्मणा मधुरास्यत्वमुत्क्लेशः श्लेष्मोद्वमनं भक्तद्वेषः श्वेतहस्तपादनेत्रता कासः श्वासश्च ॥ तयोर्जीवनीयबृंहणीयमधुरौषधसिद्धानां सर्पिषामुपयोगः ॥ तथा पयसां रसानामामगर्भाणां च गर्भवृद्धिकरः ॥ तथा संभोजनमेतैरेव च घृतादिभिः ॥ सुभिक्षाया अभीक्ष्णं यानवाहनादिभिः क्षोभणमार्जनजृंभणैरुपपादनं ॥ अथ विशेषेण वाते पूर्वमेव सैंधवोपहितं क्षीरबस्तिं दत्वा शीतोदकस्नातां मृदु शाल्योदनं भोजयेत् ॥ ततो विदार्यादिगणसाधितेन सर्पिषाऽनुवासयेत् ॥ निवातं च सेवेत ॥ पित्ते मधुकविदारीनिर्यूहसिद्धं पयः पिबेत् ॥ तिलः स्थूलकुकुटीर्निस्तुषमाषाढकं च क्षीरोदकेनोदूखले संक्षुद्य तद्रसेन सर्पिषा च तित्तिरिकपिंजलान्यतररसं साधयित्वा पाययेदुपविष्टकविवर्द्धनार्थमुपशुष्ककबृंहणार्थं च ॥ अजासर्पिषा क्षीरेण जीवनीयैश्च संस्कृतां यवागूं पिबेत् ॥ पयस्या काकोलीद्वयसुनिषण्णककल्केन पयसा च सर्पिर्विपचेत् ॥ तत्कालं क्षीरानुपानमुपयुंजीत ॥ आमगर्भरसेन वाऽश्नीयात् ॥ तानेव च तत्र भृष्टान् भक्षयेज्जालचरमांसानि च ॥ कफे त्वानूपोदकपिशितोपदंशामच्छसुरां त्रिरात्रं पंचरात्रं सप्तरात्रं वा पि-

येत् ॥ तिलमुद्गमाषलवणबिल्वपत्रैः पंचभिर्घृतपात्रं संयोज्य सनु-
गुप्तं निधापयेत् ॥ ततः प्रातः पिंडं बिल्वमात्रं शृतशीतच्छागदुग्धा-
नुपानं प्राश्नीयात् ॥ अत्रैव वा बदरचूर्णपात्रमपि निदध्यात् ॥ ए-
वमवृद्धौ तीक्ष्णैर्विरेचयेदपरापातनीयैश्च पातयेत् ॥ यस्याः पुनर्वा-
तोपसृष्टस्रोतसि संलीनो गर्भः प्रसुप्तो न स्पंदते तं लीनमित्याहुः ॥
तत्र श्येनोत्क्रोशगोमत्स्यगोधाशिखिकुक्कुटतित्तिरीणामन्यतमस्य र-
सेन भूरिसर्पिष्केण माषयूषेण मूलकयूषेण वा घृताढ्येन रक्तशाल्यो-
दनं भोजयेत् ॥ सक्तून्वा तिलमाषबिल्वशलाटुयुक्तान् पयसा पाय-
येत् ॥ मेध्यमांसोपदंशं वा मार्द्वीकं ॥ तैलेन चाभीक्ष्णमुदरवंक्षणोरु-
कटीपार्श्वपृष्ठान्यभ्यंज्यात् ॥ मुहुर्मुहुश्चैनां हर्षयेत् ॥ पूर्वोक्तं चेक्षे-
त ॥ यस्याः पुनरुदावर्तविबंधः स्यात्तां वातहरस्निग्धान्नपानैरुपाच-
रेत् ॥ अष्टमे तु मासे मधुरकसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् ॥ तदसिद्धौ
वीरणशालिकुशकाशेक्षुवालिकावेतसपरिव्याधमूलानां भूतिकानंत-
काश्मर्यपरूषकमधुकमृद्वीकानां च पयसाऽर्द्धोदकेनोद्धृत्य रसं तेन पि-
यालबिभीतकमज्जातिलकल्कयुक्तेनेषल्लवणोष्णेन निरूहयेत् ॥ वि-
गतविबंधां च स्नाताशितां सायं तेनैव तैलेनानुवासयेत् ॥ उदावर्तो
हि समुपेक्षितः सहसा सगर्भां गर्भिणीमतिपातयेत् ॥ यस्याः पुनर-
तिमात्रदोषोपचयाद्यथोक्तैर्वा व्यवायादिभिरन्यैर्वा व्याधिभिः पूर्वो-
पचितेन वा जनन्यपत्ययोः कर्मणा बंधनान्मोच्यते गर्भः फलमिव
वृंतात् स मुक्तबंधनो गर्भशय्यामतिक्रम्य यकृत्प्लीहांत्रविवरैरवस्रंस-
मानः कोष्ठसंक्षोभमापादयति ॥ ततः कोष्ठसंक्षोभाद्वायुरपानो मूढः
कुक्षिबस्तिपार्श्वोदरयोनिशूलानाहविण्मूत्रसंगानापाद्य गर्भं च्याव-
यति तरुणं शोणितभावेन ॥ सोऽभिहितः प्राक् ॥ विवृद्धे तु गर्भे
स्तब्धं स्तिमितं शीतमश्मगर्भमिवोदरमाभाति ॥ शूलमधिकमुपजा-
यते न च स्पंदते गर्भो नान्यः प्रादुर्भवंति न स्रवति योनिरक्षिणी चा-

स्याः संस्येते तथा भृशमरतिपरीता व्यथतेऽन्यथा चेष्टते ताम्यति
भ्राम्यति रोदित्यहर्निशं न स्वपिति प्रत्युच्छ्वासात्कृच्छ्राच्छ्वसित्यलि-
कष्टं प्राणिति क्षयतीत्येवंविधां स्त्रियं मृतगर्भां विद्यात् ॥ तं तु गर्भं
कदाचिदसम्यगपत्यपथमनेकधा प्रतिपन्नं विगुणेन वायुना पीडितं
मोहितं च मूढगर्भमित्याहुः ॥ विगुणानिलप्रतिपीडनवैचित्र्यादसं-
ख्यगतिं च ॥ समासतस्तु त्रिविधा गतिरूर्ध्वा तिर्यङ्न्युब्जा च ॥ सं-
स्थानानि पुनरष्टौ ॥ तान्यत्रैवोत्तरत्र वक्ष्यंते ॥ तेषु सर्वेष्वपि विप-
रीतेंद्रियार्थामाक्षेपयोनिभ्रंशसंवरणमक्कल्लश्वासभ्रमाभिपन्नां शीतगा-
त्रीं पूत्युद्गारां च वर्जयेत् ॥ न तु क्षणमप्युपेक्षेत गर्भशल्यं ॥ तद्धि
निरुच्छ्वासीकृत्याशु जननीं हन्यात् ॥ सचेतनश्च गर्भः शस्त्रेण विदा-
र्यमाणो विषममंगानि विक्षिपेत् ॥ तस्मात्तत्संगे सूत्यः प्रयतेरन् पू-
र्वोक्तानि च मंत्रौषधानि प्रयुंजीत ॥ त्रिविधस्तु संगो भवति ॥ शि-
रस्यंसे जघने वा ॥ मूढगर्भस्य तु जरायुपातनसामान्यं कर्मेत्येके ॥
मंत्रादिकर्माथर्ववेदविहितमित्येके ॥ दृष्टकर्मणा शल्यहर्त्रा शल्या-
हरणमित्येके ॥ तत्वतः कष्टतममस्ति शस्त्रकर्म ॥ यतो योनियकृ-
त्प्लीहांत्रगर्भाशयादीनां मध्येताननुपहिंसताऽस्पर्शवता शस्त्रमवचा-
र्यमुत्कर्षणापकर्षणव्यावर्तनोत्कर्तनछेदनभेदनपीडनऋजूकरणानि चैके
न पाणिना कार्याणि ॥ तस्मादीश्वरमापृच्छ्य परं च यत्नमास्थाय
तद्विद्यसहितस्तमुपक्रमेत् ॥ अक्रियायां ध्रुवं मरणं ॥ तथोदराश्मरी-
प्रभृतीनपि ॥ अथोत्तानाया आभुग्नसक्थ्या वस्त्रचुंबलोन्नमितकटि-
प्रदेशायाश्च धन्वनागमृत्तिकाशाल्मलीपिच्छाघृतैरभ्यज्य हस्तं योनिं
च गर्भमाहरेत् ॥ तत्र सक्थिभ्यामागतस्यानुलोम्याच्छिन्नमेव॥ एक-
स्मिन् सक्थ्नि प्रपन्नस्येतरं सक्थि प्रसार्य स्फिग्देशागतस्य स्फिग्देशं
प्रतिपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसार्य तिर्यगागतस्य परिवर्त्य पा-